

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԶՈՀԸ՝ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ ԳԻՈՐԳԵԱՆ

Մեծ անհատականությւն մը՝
որ կը սաւառնէր իր ժամանակին
ընկերային, մտաւոր երեւոյթներուն վրայ¹։

Արտաշէս Յարութիւնեան

ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԶՈՀԸ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ Մէջ

Ո՛հ մէկ հայ՝ գաղթօճախ այնքան հարուստ եղած է մտաւորականութեամբ, որքան եգիպտահայ համայնքը։ Ազգային այժմէական իրադարձութիւններու առիթով՝ եգիպտաւանակ ականաւոր հրապարակագիրները միշտ լսելի դարձուցած են իրենց գերակշիռ ձայնը²։ Ականաւոր հրապարակագիրներու այս փաղանգին յառաջամարտիկը եղաւ Արփիար Արփիարեան։

Գրիգոր Զօհրայ՝ Արփիարեանի դիմաստուերը ներկայացնելով, շատ ուշագրաւ կերպով հարց տուած է. «Ի՞նչպէս պիտի ըլլայ այս կեանքին ծերութիւնը. վերջ ի վերջոյ ու՞ր կանգ պիտի առնէ զինքը տանող նաւակը... »³։

«Դժուար» եղաւ այդ կեանքին դադրեցումը...։

Ոճրագիտութեան մէջ, արդարեւ, հազուադէպ երեւոյթ է անհատի մը երեք մահափորձի ենթարկուիլը՝ իրադրոճուած իր ռիսերիմ հակառակորդներուն կողմէ. գէթ հայ իրականութեան մէջ Արփիարեան եղաւ մեզի ծանօթ այդ անզուգական զոհը...։ Արփիարի կենսագիրները՝ որոշ նկատումներով, խուսափած են ա որ դ մ կ տարուած են եք մ հափորձերը մանրամասն նշելէ. այստեղ, ռաջին նգամ նթերցողին լշադրութեան կը ներկայացնենք ըեք ահափորձերուն ամապատկերը՝ քաղուած ժամանակակիցներու յուշերէն, եւ անծանօթ մնացած յարձակումի մը մանրամասնութիւնը՝ հաղորդուած իր իսկ կողմէ։

Ա. ՄԱՀԱՓՈՐԶ

տալալտուած է առաջին մահափորձին եւ անոր պատճառներուն մասին: Ան կը գրէ. «1895 Դեկտեմբեր 2: Երկուշաբթի իրիկունն էր, երբ Արփի-ար Արփիարեան, որ Բանկալթիի Ս. Յակոբի կալուածներէն մէկուն մէջ կը բնակէր իր եղբօր Տիգրան Արփիարեանի հետ, ուշ ատեն, բնա-կարանը զացած միջոցին, Թագսիմի պարտէզին դէմ դաշունահար վի-րաւորուեցաւ դաշնակցականի մը կողմէ:

Արփիար, հակառակ իր ստացած ծանր վերքերուն, կրցած էր սա-կայն մինչեւ տուն հասնիլ եւ փողոցին դուռը բաղխել: Բայց երբ դուռը բացած էին՝ արիւնլուայ գետին տապալած էր, ինքզինքը կորսնցու-ցած:

Տօթոր Զօհրապ, որ մօտերը կը բնակէր, իսկոյն կանչուած էր եւ նախնական դարմանները տուած:

Այս մահափորձը անակնկալ մը չէր ո՛չ իրեն եւ ո՛չ ալ մեզի համար: Ամիսներէ ի վեր Դաշնակցութիւնը մութին մէջ, ընդհանրապէս Հայրե-նիքի եւ մասնատրաբար Արփիարեանի դէմ կը գործէր:

«Արփիարին սեւացրէ՞ք» հրահանգը եկած էր արդէն եւ խղճի մտօք - եթէ կարելի է այս բացատրութիւնը գործածել հոս - կը գործադրուէր: Դաշնակցականները բերնէ բերան լուր կը տարածէին թէ Արփիար մատնիչ է, թէ Նազըմ փաշայի մարդն է, թէ ամէն գիշեր անոր հետ կը ճաշէ, եւն. »⁴:

ՄԻՋԱՆԿԵԱԼ ՅԱՐՉԱԿՈՒՄ

Այս յարձակումի մասին կը պատմէ ինք՝ Արփիար, Փարիզէն Լոն-տոն՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան ուղար-կած 16 Մայիս 1897 թուակիր նամակին մէջ. «Գիշերը հայոց վրայ conference կար: Գացի: Երբ լմնցաւ դուրս ելանք, բակը երկու բարեկա-մի հետ կը խօսէի, յանկարծ կոնակէս բռնեցքի հարուած մը զանկիս իջաւ. կը փախչէր, վազեցի ետեւէն ու գաւազանիս միջոցաւ դաս մը տուի, այնքան ուժգին զարկի գլխուն որ հաստկեկ գաւազանս կոտրե-ցաւ: Ուրիշներ ալ վրայ հասան...: Խնայող չկար: Ոստիկանութիւնը վրայ հասաւ եւ ստոյգ մահէ փրկեց այդ ողորմելին:

Այստեղ գտնուող դաշնակցականները կը պահեն զինքը. զգեստ շի-ներ են, ու ամէն տեսակ պէտքերը կը հոգան»⁵:

Բ. ՄԱՀԱՓՈՐՁ

Փարիզի այս միջանկեալ յարձակումէն քանի մը տարի ետք, այս ան-գամ Վենետիկի մէջ, 1903 Փետրուար 22ի իրկունը, կամուրջէ մը անցած

ատեն, Արփիարեան մահափորձի կ'ենթարկուի՝ ատրճանակի երեք հարուածով...

Սակայն այս անգամ մահափորձը ունէր այլ դրդապատճառ...

Արփիար շատ լաւ գիտէ՝ որ Վահէին⁸ գործն է այս: Յետագային Օտեան գինք կը տեղեկացնէ՝ թէ «գուշակութիւնը ճիշդ է. իր գործն է եղեր քեզի դէմ եղած սպանութեան փորձը: Գահիրէի մէջ որոշեր են, Ատոմ Ասլանեանի տունը. մարդն ալ Գահիրէէն գտեր դրկեր են»⁷:

Այս մահափորձին մասին մանրամասնութիւններ ի յայտ կու գան 1922ի աշնան իրիկուն մը, երբ Պուքրէշի Մոշիլու պողոտային վրայ գտնուող գարեջրատուներէն մէկուն մէջ, Մխիթարեան Միաբանութենէն՝ Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոտուրեան կը հանդիպի անծանօթի մը, որ կը պատմէ հետեւեալը.

«1907-ին էր⁸, լաւ կը յիշեմ, Ղեւոնդեանց կամ Վարդանանց տօնին օրը, երբ կատարուեցաւ մահափորձը Արփիարի դէմ:

- Ես այն ատեն հոն էի, ո՛րքան երիտասարդ, ո՛րքան տաքարիւն... Երբ Արփիարը գետին ինկաւ, մութին մէջ էր... կը դիտէի... ամէն անկիւնէ իտալացիներ հոն կը վազէին, մինչ Արփիար, ուշաքափ փրոռած էր սալալատակին... օտարները շրջապատեցին, հետզհետէ գալարուող հայը, որ չէր մեռած... Անծանօթները կը մեղքնային հեզ մարդուն վրայ, իսկ ես իմ անկիւնէս կ'անիծէի բախտը որ գնդակը իր նպատակին չէր հասած...

- Ինչե՛ր կ'ըսէք, պարոն, եղաւ պատասխանս, դուք այդքան չարամիտ մէկը չէք երեւիր...

- Ան ատեն այդպէս էր: Խենդ, անմիտ, խաբուած երիտասարդ մը որ կը հաւատար իրեն ըսուածներուն...

- Յետո՞յ, շատ մնացի՞ք Վենետիկ:

- Նոյն գիշերն իսկ արդէն շոգեմաւ մտայ: Անցագիրս գրպանս էր,

վիզա եղած: Իմ «գործս» վերջացած էր, աւելի ճիշդը, ձախտղած...»⁹:

Այդ վայրկեանին Հայր Պոտուրեան անծանօթին կը պատմէ մահափորձէն ետք խուժը մը վարդապետներու հետ Արփիարի տուած իր ալցելութիւնը. «... Խոր քունով անշարժ էր մահճակալին մէջ, թմրեցուցիչի ազդեցութեան տակ: Զովը գթութեան մայրապետ մը կը հսկէր: Վերքը մահացու չէր բարեբախտաբար, եւ ի դժբախտութիւն զինք սպաննել ուղղներուն:

Սպասեցի որ արթննայ:

Կէս ժամ ետք արթնցաւ, ու ժպիտ մը գծագրուեցաւ դէմքին վրայ:

Անցած ըլլայ Պր. Արփիար: Երա՞գ է թէ իրականութիւն: Ո՞ր գինովին հարուածը քեզ հոս քերաւ:

- Նորավէպդ տպեցի՞ր. գէշ չէ, տպէ...

- Զգէ՛ հիմա հիմ վիպակները, այս նորավէպին մայինք, ի՞նչ կը նշանակէ այս դէպքը:

- Ձիս սպանել ուզեցին, բայց չյաջողեցան. ուրիշ ոչինչ: Գիտէի արդէն: Ինծի գրած էին Եգիպտոսէն, բայց լուրջի չէի առած եւ գրեթէ մոռցած էի:

- Ժամը քանիի՞ն պատահեցաւ:

- Տասնին, երբ տուն կ'երթայի, հրացանի հարուածի մը ձայնը լսեցի հատ մըն ալ ետեւէն, չորս կողմն մայեցայ, ոչ ոք կար: Քիչ մը առաջ գացի, զգացի որ վիզէս քրտինք կը վազէ: Քրտինքս սրբեցի, եւ փողոցի լամպին տակ թաշկինակս մայեցայ, ու տեսայ որ արիւն է եղեր... խեղճ մոլորածի մը քաջագործութիւնը...

Արփիար առողջացաւ, տակաւին ապրեցաւ ու ինքն իր ոտքով գնաց իր գերեզմանը, Գահիրէ, ուր վերջապէս կուսակցականներէ թունաւորուած մահացու գնդակը հասաւ իրեն:

Հայը սպաննեց Արփիար եւ Հայը արձան մը կանգնեց անոր հողա-կոյտին վրայ ...»¹⁰:

Շատ երկար լուռութենէ ետք, Անժանօթը կ'եզրակացնէ.

«- Վարդապետ շատ ուրախ եմ որ Արփիարը քեզի անձամբ ծանօթ եղած է. կրկին ուրախ ու երջանիկ եմ որ հիւանդանոց այցելած էք եւ անշուշտ հոգացած: Անհուճօրէն երջանիկ եմ որ յիմար խելքէս եկող գնդակովս չմեռաւ այդ մեծ մարդը: Ես այն ատեն մոլորած էի, չէի գիտեր: Կեցցէ՛ Արփիարը ...»¹¹:

Գ. ՄԱՀԱՓՈՐԶ

Արփիարեանի դէմ կատարուած վերջին ոճիրը՝ «արդէն տարիներէ ի վեր յղացուած եւ ամիսներէ ի վեր պատրաստուած էր» «Սեւ վոհմակին» կամ «գրամաշորթ խմբակին» կողմէ, գործադրուելու համար 1908 Փետրուարի 12ին, Չորեքշաբթի գիշերը, ժամը 9ի ատենները, Գահիրէի ազնուական մէկ թաղին մէջ, Շարա Էլ-Մանսխ, ուր կը բնակէր ան: Վահան Թէքէեան՝ որ Արփիարի անկեանք մարմինը տեսած է Ապտինի ոստիկանատան բակը, անոր սպանութենէն հազիւ երկու ժամ ետք, կը յայտնէ՝ թէ «ոճրագործ խմբակին առաջին շահատակութիւնը չէ աս...»¹²:

ՅՈՒՂԱՐԿԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԴԷՍԸ

Արփիարեանի մտերիմներուն դիմումով, ու Եգիպտոսի Առաջնորդ Հօր՝ Մկրտիչ եպս. Աղաւնունիի, եւ Գաւառական Ժողովի Ատենապետ Պօղոս Նուպարի տնօրինութեամբ՝ որոշուած է ազգային յուղարկաւորութեամբ յարգել անոր յիշատակը:

Ուրբաթ իրիկունն դէմ, Գահիրէի ամէն թաղէ ստուար բազմութիւն մը՝ շուրջ 2000 հոգի, Ժողովական, մտաւորական, պաշտօնատար թէ վաճառական, բժիշկ թէ փաստաբան, արհեստաւոր դասակարգը՝ առանց բացառութեան գացած է Պէյն-էլ-Սուրէնի եկեղեցին, խուռներամ բազմութիւն յառաջացնելով:

Բազմաթիւ ծաղկեպսակներու գունավառ պարտէզի մը մէջտեղ, թաւազարդ մահաբեմին վրայ՝ մետաղեայ դազաղին մէջ, հանգչած է ինչ որ Արփիարեանը եղած է...:

Մտերիմներու մէջտեղ, դասին մէջ իբրեւ սգակիր կեցած է իր եղբորորդին՝ Փիլիկ Արփիարեանը, վիրաւոր թռչունի մը նման...:

Դաշն ու հանդիսաւոր մեռելական արարողութիւնէն ետք, բեմ բարձրացած է Մկրտիչ եպս. Աղաւնունի եւ զգացումով լի դամբանական մը խօսած: Դամբանականներ արտասանած են նաեւ Վահան Մալէզեան եւ Թէքէեան, որոնց տխուր պերճախօսութիւնը՝ զրական սրտազեղումով արտասուազին, խորապէս յուզած է ներկաները: Կարդացուած է նաեւ Թիֆլիսէն Մշակի ցնցող հեռագիրը:

Յուղարկաւորներու թափօրը անցած է Մուսքիէն, Աթապա-էլ-Խատրայէն եւ Թղթատան պողոտայէն: Յուղարկաւորներու առջեւէն քալած են՝ Առաջնորդը, Պօղոս Փաշա Նուպար, Փիլիկ Արփիարեան, Արփիարի մտերիմներ եւ զրազէտներ՝ իբրեւ սգակիր: Թափօրը կանգ առած է Օփերայի հրապարակը՝ ուրկէ սկսած է կառքերու անհատնում շարանը:

Մարմինայի գերեզմանատան առջեւ՝ դազաղը վար առնուած է կառքէն եւ ուսամբարձ տարուած մինչեւ մատուռ, ուր մեռելական աղօթքներէ ետք, դարձեալ ուսերու վրայ բարձրացուցած տարած դրած են անոր վերջին հանգրուանին սեմին վրայ¹³:

ՃԻՇԴ ԵՒ ԱՆՃԻՇԴ ԲԱՆԵՐ ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Միքայէլ Վարանդեան հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Արփիարեանի դիմանկարը՝ ««Պառակտումէն յետոյ ալ»» նոր «Վերականգնաբ» հնչակեանութեան պարագլուխ յայտնուեցաւ Արփիար Արփիարեան, որ արդէն իսկ վարկաբեկուած էր 1890-ի իր ծանօթ «Մեղայակա-

ճող¹⁴։ Իր շուրջ յարուցուած ամբաստանութիւններով ու վեճերով մա ամբողջ տարիներ զբաղեցուց հնչակեանները եւ Դաշնակցութիւնը...։

Մարգուած գրչի տէր, մեծատաղանդ արծակագիր եւ հրապարա- կագիր՝ Արփիար Արփիարեան, տարաբախտաբար, պոլսական վատ- քարագոյն տիպի գրողներէն էր, անսկզբունք, աննկարագիր, միանգա- մայն անպէտք քաղաքական կոսակցութիւն մը վարելու համար եւ շատ չանցած, կնքեց իր մահկանացուն, եղբրական ձեռով, իր իսկ ըն- կերներու գնդակներուն տակ...»¹⁵։

Տարիներ ետք, բանաստեղծ Արսէն Երկաթ՝ իր «պատանեկան» յուշե- ռուն վրայ յենլով, Յուսարեքի մէջ նկարագրած է «մեծ գրագետին մա- հը, անոր անշունչ դէմքին պատկերը, անոր թաղումը...։

...Ծամածռումը եթէ անոր դէմքին գիծերը պահ մը խանգարած, սահմոկեցուցած էր, տեղի տուաւ յետոյ անհուն անդորր ժպիտի մը, որ դագաղին բացուելուն պէս՝ յառեցաւ մեզի, աղամանդի մման կարծր եւ շուշանի մման քնքոյշ։

...Ու այդ մեռելին դէմքը կարծես ոչ մէկ գիծով կ'արտայայտէր ցա- ւը, որ զգացած էր վերջին պահուն։ ...Մեռելին դէմքը պահած էր տարօ- րինակ ժպիտ մը։ Թերեւս այսպէս կ'ըլլայ ժպիտը երկարատեւ չարչա- րանքէ վերջ մահացած սուրբերուն։ Ի՞նչ ըսել կ'ուզէր այդ տարօրինակ ժպիտը։ Հասկցող մը կա՞ր արդեօք։ Չէին ըմբռներ մանաւանդ անոնք, որ դեռ անէծք կը կարդային ոճրագործին դէմ։ Եթէ մէկը իր հոգիին մէջ զգար այդ աղամանդին լուսաշող սլաքը, այդ շուշանին երկմաքոյր ծաղկումը, անշուշտ պիտի ընդմիջէր դամբանախօսները պռռալով ա- մոնց երեսին։

Չէ՞ք տեսներ որ մեռելը կը ժպտի, ուրեմն ինչու դեռ կը շարունակէք ձեր կոկորդիլոսի արցունքները»¹⁶։

Արփիարեանի դէմ եղած ամբաստանութիւններու մասին վճռական խօսքը պատմութեան թողլով, Հայրենիքի խմբագրապետ Մինաս Թէօ- լեօլեան կը գրէ. «12 Փետրուարի 1908ին, մինչ մպարավաճառի մը խանութէն դուրս կ'ելլէր առօրեայ իր գնումը կատարելէ ետք, Գահիրէ- ի մէջ, իր երբեմնի գաղափարակից ընկերներուն կողմէ ահաբեկումի ենթարկուեցաւ ու եղբրականօրէն կեանքի իր գիրքը փակեց հայ հրա- պարակագրային, հանրային եւ գրական անդաստաններուն վրայ ար- դիմաշատ վաստակով յայտնի մեր մշակներէն Արփիար Արփիար- եան» «Կարմիր Ժամուց»ի յեղափոխաշունչ հեղինակը, Վերակազմեալ Հնչակեաններու յառաջապահ բարեշրջականը, Իրապաշտ գրակա-

նութեան դրօշակիրն ու «Արեւելք»ի հիմնադիր գաղափարաշունչ խըմ-
բագիրը:

Միուած ենք միանալու անոնց՝ որոնք ցայտուն կը դարձնեն անոր
գաղափարապաշտութիւնը ու հայրենասիրութիւնը, որուն հաւատալու
պատճառներ կու տան մեզի իր գրականութիւնն ու հրապարակագրու-
թիւնը, անշահախնդիր մարդու ալ դիմագիծը: Արդարեւ, Արփիարեան -
ըստ լաւատեղեակներու - արհամարհած է միշտ նիւթական դիրքերն ու
նիւթապաշտական ծարաւները, մերժած է ոսկիին փայլը եւ այդ փառ-
քով տոնքացող ազնուաշուքներու սակարկութեան փորձերը, «օրինեալ
գերդաստան»ներու փառասիրական տենչերը... Եղած է պարզ մարդ
մը, պարզուկ գրագէտ մը, պամիր-հացի մարդ մը՝ իր արժանապատ-
ուութիւնը բարձր պահելու համար նիւթին հեղինակութենէն...»¹⁷:

ՎԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

*Հրապարակագիր եւ գրաքննադատ Գուրգէն Մխիթարեան՝ փութկո-
տութեամբ արձանագրած է Արփիարեանի խմբագրութեան օրերուն
Հոռաբերի գրաշարներէն Արտաշէս Ագապլարի վկայութիւնները՝
խոռվայոյց Արփիարեանի մասին.*

« - Չենք կրնար բացատրել թէ ո՞րկէ հաւաքուած էր այսքան ուժ,
այսքան հպարտութիւն, այս պզտիկ, այս տերվիշի կերպարանքով
մարդուն մէջ, որուն միակ զենքը իր գրիչն էր, հատու եւ կծու խայթո-
ցով:

- Պարզ մարդ մըն էր իր յարաբերութիւններուն մէջ եւ իր հագուս-
տովն ու կապուստովը:

- Նկարագրով շատ անվախ մարդ էր, հպարտ եւ ուղղամիտ: Անօթի
կը մնար բայց երբեք դիրք ու պաշտօն ապահովելու չէր մտածեր: Կ'ը-
սէր իր կարծիքը առանց վարանումի, ուղղակի, ճակատին, ինչպէս կը
գրէր, սուր ու խայթող:

...«Լուսաբեր»ի խմբագիր եղաւ:

Այն ատեն «Լուսաբեր» փաշայական (Պօղոս Նուպարի կուսակից)
օրկան մըն էր եւ կը գտնուէր Տոքթ. Քէշեճեանի, [Նազարեթ] Տաղաւար-
եանի եւ վարժարանի տնօրէն Քիւրքճեանի վարչութեան ձեռքը: Ար-
փիար ստանձնեց խմբագրապետութիւնը ամսական 4 ոսկիով եւ սովո-
րականին պէս անկախ ուղղութեամբ:

Տպարանը Շարա Մահմուտ Ալիի նկուղի մը մէջ էր, մութ եւ խոնաւ,
պատերէն ջուր կը կաթկթէր, Արփիար մեր մօտը նստած, լոխ կ'աշ-
խատէր:

Այդ տարին (1906), Ռ[ուբեն] Որբերեան իր «Ծփանքներ», անուն քերթուածներուն հատորը հրատարակած էր Եփայութիի մեծահա-
րուստներէն Մ. Գեորգոֆի ծախքով, անոր մուիրուած եւ ի նպաստ Բա-
րեգործական Միութեան, որուն քարտուղարն էր Տոքթ. Տաղաւարեան:

Առաւօտ մը կանուխ Վարչութենէն Տաղաւարեան, Քէշեան եւ Ան-
տոնիկեան տպարան եկան Արփիարը տեսնելու. հոն չէր, երբ հարցու-
ցին մեզի:

- Հիմակ կու գայ ըսիմք մենք, այս անակնկալ այցելութենէն քիչ մը
գարմացած:

Երբ եկաւ, Տաղաւարեանը խօսելով ըսաւ.

- Պապա Արփիար, քեզի հետ տեսնուիլ կ'ուզենք:

- Ինձի՞ հետ, ըսաւ ան, ապշահար նայելով, որովհետեւ չէր ուզեր ա-
նոնց հետ խօսիլ:

Գլխարկը ձեռքը նստաւ աթոռի մը վրայ:

Տաղաւարեան խնդրեց որ գրախօսական մը գրուի «Ծփանքներ»-ու
մասին եւ այդ աթոռի սանկ քանի մը փաղաքշական խօսքեր ըսուին
փաշային նկատմամբ: Միայն թէ, անցուց ան, նայէ որ «Վսեմ.» բառը
գործածես, խմբագրականներուդ մէջ ալ չես գործածեր կոր. չե՞ս գի-
տեր թէ փաշան անգուգական մարդ է եւ մեղք ունի «Վսեմ.» բառը
չգործածելը:

- Այդ գրախօսականին տակը ի՞նչ պիտի դրուի, Ա. Ա., այնպէս չէ՞,
պատասխանեց ան, ուրեմն «Վսեմ.» բառը չի գործածուիր:

Տաղաւարեան բարկացած եւ ձայնը փոխելով ըսաւ խստօրէն.

- Բայց գիտե՞ս թէ դուն մեր վարձուորն ես:

Այս խօսքին վրայ Արփիար, յանկարծակի ապտակ մը ուտելու պէս,
սկսաւ դողդղալ զայրոյթէն եւ գունաթափ՝ անոր դառնալով ըսաւ.

- Ի՞նչ ըսիր, ի՞նչ ըսիր, վարձուո՞ր, ես ձեր վարձուո՞րը, է՛շ, է՛շ ...

Տաղաւարեան քանի մը բառեր ծամծմեց եւ դարմանել ուզեց իր
սխալը, ըսելով թէ՝ «այսինքն մեզի կապուած ես ըսել կ'ուզեմ» եւ նման
խօսքեր փնտռեց ...

Արփիարեան այնքան վրդոված էր եւ այնքան վիրատրուած, որ այ-
լեւս առանց լսելու խօսքերը շարունակեց.

- Ծօ՛, ինձի Գրիգոր Արծրունիի պէս մէկը որ 14-15 բուպի կը դրկէր
ամէն մէկ յօդուածիս, «վարձք» բառը չի գործածեր, դուն ինչպէս քե-
րանդ կ'առնես այդ խօսքերը: Տղա՛ս, քեզի կ'ըսես որ քու համետդ կը
պակսի միայն, համետդ ...

Տաղաւարեան զգաց, որ սայթաքած էր շատ գէշ կերպով. եւ ինք-
զինք զսպելով, ըսաւ.- Ինչ որ է, քեզի շատ ծանր կը նստեցնէինք, բայց
պապայաի տեղ դրած ըլլալնուս համար կը ներենք:

Հետեւեալ օրը սակայն, պաշտօնէն հեռացուցին:

Արփիարեան, անվրդով, ամբողջ երկու ամիս պզտիկ սրճարանի մը
մէջ շարունակ յօդուած գրեց, առանց հրատարակելու. «Լուսաբեր»
Ծոցիկեանի եւ Քիւրքճեանի ձեռքը մնաց եւ հետզհետէ ինկաւ:

Վարչութիւնը հարկադրուեցաւ նորէն Արփիարեանի դիմել, որ եկաւ
այս անգամ 8 ոսկի ամսականով եւ պայմանով որ բոլորովին ազատ
ըլլայ ու չգործածէ «Վսեմ.» բառը:

Մենք շատ ուրախ էինք անոր մանաւանդ այս կերպ վերադարձովը:

...Այս միջոցներուն էր որ «Ազատ Բեմ» թերթը կը հրատարակուի
Արգուեանի եւ Լ[եւոն] Լարենցի¹⁸ խմբագրութեամբ: Ասոնք ամէն միջո-
ցի դիմեցին վարկաբեկելու եւ հալածելու համար զայն:

Անգամ մը երբ Արփիարեան սրճարանը նստեր կը գրէ եղեր,- ասի-
կա ինքը պատմեց մեզի,- Լարենց մերս կը մտնէ, կը մօտենայ Արփի-
արեանի, ու հայիտելով, «Ինչ նորէն մեզի դէ՞մ կը գրես կոր» ըսելով
ապտակ մը կ'իջեցնէ: Արփիարեան որ չէր ճանչնար Լարենցը անոր
ով ըլլալը կ'ուզէ հասկնալ. Լարենց երբ իր անունը կու տայ, Արփիար-
եան սաստիկ գրգռուած կ'ըսէ.

- Ծօ, սրիկայ, քեզի գրչիս ծայրովը պիտի սպաննեն:

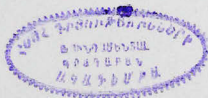
Հետեւեալ օրը անգլիացի ոստիկանապետը եկաւ, որուն հաղոր-
դուած էր այս դէպքը Վարչութեան կողմէ, եկաւ եւ պնդեց որ տայ ա-
նունը թէ ո՞վ էր յարձակողը, ձերբակալելու համար: Արփիար մերժեց ո-
ւէ բացատրութիւն. միայն կտրուկ ըսաւ.

- Չէ փաշա, ես պիտի սպաննեմ զայն գրչիս ծայրովը, ես ...»¹⁹:

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Աւելի ամբողջական դարձնելու համար «խոռովայոյզ եւ մեր մեծա-
գոյն հրապարակազիր» ինչպէս նաեւ «մտաւոր գործունէութեան բոլոր
երեւոյթներուն մէջ avant gardeի մարդ»²⁰ Արփիարեանի դիմաստուե-
րը, ստորեւ կը հրատարակենք հայ ազատագրական շարժման պատմու-
թեան՝ ԺԹ.-ի. դարերու դէմքերէն՝ Միհրան Տամատեանի յուշագրու-
թեան վերջարանը: Տամատեանի թողած ձեռագիրներուն մէջ գտած ենք
էջեր, ուր կան շատ կարեւոր տեղեկութիւններ Արփիարեանի մասին:

Տամատեանի գրական թողոնը՝ ասկէ ճիշդ քառասուն տարի առաջ,
ամփոփուած գտանք երկու միջակ մեծութեամբ ճամպրուկներու մէջ,

բաւական խառնակ վիճակով, նկատելով որ ժամանակի ընթացքին՝ կուսակցական հետաքրքիր ընկերներ փնտռուող կատարած էին այնտեղ...:

Իր այրիին՝ տիկին Զարուհիի բարեհաճ թոյլտուութեամբ՝ առաջին այցելութեանս ստացայ հազիւ տեսանելի գրութեամբ մատիտագիր ձեռագիր մը՝ 21,5x27,5 սմ. մեծութեամբ, չթուագրուած եօթ դեղնորակ թերթերու վրայ գրուած, որուն վրայ՝ առաջին անմիջական գրութենէն ետք, Տամատեան 38 սրբագրութիւն եւ յաւելում կատարած է:

Տամատեանի ձեռագիրը, ինչպէս նաեւ կատարուած մէջբերումները կը ներկայացնենք նոյնութեամբ, առանց ուղղագրական, կէտադրական կամ այլ փոփոխութիւններու, միայն երբեմն []ով յաւելումներ կատարելով:

Իր յուշագրութեան մէջ, Տամատեան անհրաժեշտ նկատելով շեշտել անցեալի տիրական դէմքի մը եւ յարակից դէմքերու մասին անդրադառնալու շարժառիթը, եզրակացուցած է, թէ՛ «Արփիարի մասին այս չափազանց երկար ... գրութիւնս՝ իմ կարծիքով կարեւոր էր իբրեւ ներածութիւն եւ բանալի ծառայելու համար այս պատմութեան մէջ յիշատակուելիք այն անցքերուն որոնց մէջ դեր ունեցած էր անիկա»:

ԱՐՓԻԱՐ ԱՐՓԻԱՐԵԱՆ

Արփիար Արփիարեան՝ որուն վրայ թեր ու դէմ խիստ շատ խօսուած է թէ՛ նախայեղափոխական շրջանին եւ թէ՛ ամբողջ յեղափոխական շրջանին՝ մինչեւ իր եղերական մահը, եւ անկէ ալ վերջ, քիչերուն այնչափ ծանօթ եղած է որչափ ինծի եւ ան՝ այնպիսի տարօրինակ, արտակեղծոյն եւ առեղծուածային անձ մը եղած է որ՝ քիչեր կրցած են թափանցել իր բու՛ն եւութեան [խորքը], ասով կը բացատրուի այն երեւոյթը որ, - կուսակցական կիրքն ու ատելութիւնն ալ խառնուելով գործին մէջ, - ան շատերու աչքին եղած է անմման եւ անբասիր հասարակական գործիչ մը, եւ նոյնքան շատերու աչքին՝ հասարակ էմքրիկան մը²¹, դաւաճան մը, մատնիչ մը, մարմնացեալ սատանայ մը: Ձիմք աստուածացնողները շատ սխալած են, բայց չարաչար սխալած են զիմք անարգութեան սխմին գամողները:

Արփիար, Վեներտիկի Մուրատ-Ռափայէեան վարժարանի աշակերտ եւ Ալիշանի ձեռնասուն²², որ իրեն ծածկանուն ընտրած էր «Յուշիկ» Հայրենեաց Հայոց»ի «Հայկակը»²³, որ 1876-80 թուականներուն Կ. Պօլսոյ մէջ տիրող ազգային ոգեւորութեան շարժիչ ուժերէն մին ե-

ղած է, որ եղած է մին Արարատեան Ընկերութեան²⁴ (վերջէն բաղկացուցիչ մաս Հայոց Միացեալ Ընկերութեանց²⁵), հիմնադիրներէն եւ ամենէն եռանդուն աշխատատրներէն, ախոյեան հայ ազգի դաւանական հատուածներուն միջեւ անխտրական սերտ գործակցութեան, ժամանակակից հրապարակագրութեան մէջ ազատական շունչ մը մտցնողներէն առաջինը²⁶, նաեւ առաջինը տաճկահայ եւ ռուսահայ մտատրականութեանց միջեւ յարաբերութեան կապ հաստատողներուն, Գրիգոր Արծրունիի «Մշակ»ին երկար տարիներու աշխատակցութեամբ՝ վերոյիշեալ Հայկակ ծածկամունով²⁷, Ազգային Ժողովին մէջ պայքարող ձախակողմեանը որ Նուրեան Էֆենտին²⁸ ապտակեց²⁹, պայքարող խմբագիրը Մասիսի, Արեւելքի եւ հիմնադիրը ժողովրդանուէր *Հայրենիք*ին³⁰, հեղինակը այդ թերթերուն համով-հոտով «Օրուան Կեանք»երուն³¹ եւ «Հողվրտիք»ներուն³², հեղինակը վերջապէս «Կարմիր Ժամուց»ին³³, *դաւաճան* մը, *մատնիչ* մը չէր եւ չէր կրնար ըլլալ:

Իր համբաւատր «հարցաքննութիւն»ը որ իբրեւ իր մատնչութեան փաստ, ժամանակով հրատարակուեցաւ «Դրօշակի» մէջ³⁴, կեղծ տօքիւման մըն էր³⁵, զոր մատնիչ Թիւթիւնճիէֆ³⁶ ինք դարբնած ու ծախած էր դաշնակցութեան, որոնք հաւատալով կամ չհաւատալով այդ տօքիւմանին հարազատութեանը, զայն գործածեցին իբրեւ զենք Արփիարին դէմ: Թիւթիւնճիէֆ մարդ մըն էր³⁷ որ իր զեղխ կեանքին պէտք եղած դրամը հայթայթելու համար ամէն միջոց ներելի կը գտներ: Սկսաւ իբրեւ յեղափոխական, Կ. Պօլսէն փախաւ իբրեւ յեղափոխական, Պուլկարիոյ մէջ ազատաշունչ թերթ³⁸ եւ գրքոյկներ³⁹ հրատարակեց ատեն մը, մասնակցեցաւ առաջին անգամ Տինամիթներու պատրաստութեան գործին⁴⁰ զոր յետոյ ինք մատնեց եւ յետոյ իբրեւ թուրք կառավարութեան լրտես Կ. Պօլիս եկաւ ու շատ անմեղ հայեր մատնեց. բայց իր արծաթասիրութեամբը ամէն բան ընելու ընդունակ ըլլալով՝ միեւնոյն ժամանակ Անգլիական] դեսպանատան կը հաղորդէր թուրք կառավարութեան զաղտնիքները եւ, ո՛վ հեզնութիւն, դրամի սիրուն, շատ մը հայ բանտարկեալներ ալ ազատած է: Այս այնչափ ճիշտ է, որ երբ Թիւթիւնճիէֆ սպաննուեցաւ ահաբեկչի զնդակով⁴¹, Անգլիական] դեսպանը յայտնած էր թէ Հայերը ի՞նչպէս իրենց դատին բարեկամ եղող անձեր մահապատիժի կ'ենթարկեն: Դեսպանին այս խօսքը

պատմած էր Չայեան Իլիաս էֆենտին⁴² Խարախանեան Ներսես եպիսկոպոսին⁴³ եւ այս վերջինը պատմեց ինծի:

Արփիարի «մատնչութեան» այս կեղծ տօքիմանը Թիւթունճիէֆեն ստացողները եւ անոր դէմ օգտագործողները եղան... [Յովհաննէս] Իստաֆեան⁴⁴, Մելքոն Կիւրճեան (Հրանդ)⁴⁵ եւ Աւետիք Լալայեան⁴⁶: Ասոնք Արփիարի հետ գաղտնի յարաբերութիւններ ունեցած էին⁴⁷ 1894 թուականին եւ խիստ հաւանօրէն Արփիար եւ [Յովհաննէս] Շահնազար⁴⁸ որոշ աստիճան համակրութիւն ցոյց տուած ըլլային դէպի դաշնակցութիւնը՝ որուն Կ. Պօլսոյ հիմնադիրներն էին յիշեալները: Բայց երբ օր մը դաշնակցականները սպառնագրով⁴⁹ պահանջեցին Պօլսոյ հայ թերթերէն չհրատարակել թուրք կառավարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնները («շնորհիւ Վեհ. Սուլթանին՝ Կարնոյ, Վանայ... եւն., վիլայէթներուն մէջ անդորրութիւնը կատարեալ է - *ասայիշ պէրքէմալ տըրք*»), - պահանջ մը որուն համակերպութիւնը պիտի յանգէր բոլոր հայ թերթերուն դադարումին, - Արփիար առաջինը եղաւ այդ անգործադրելի պահանջին դէմ ծառացող եւ անվրդով հրատարակեց պետական պաշտօնական յայտարարութիւնը, մինչ ուրիշ հայ թերթեր՝ սպառնալիքին սարսափէն շուարած՝ ոմանք մեքենայի խանգարում, ոմանք տօն պատրուակելով օր մը չհրատարակեցին իրենց թերթերը, եւ յաջորդ օրը քաջալերուած Արփիարի բռնած դիրքէն՝ հետեւեցան անոր օրինակին⁵⁰: Դաշնակցութեան պատգամը արհամարհուած էր. այն օրէն վճռուած էր Արփիարի դէմ տեւօրը. մնացեալը՝ «հարցաքննութեան պատճեն»⁵¹ եւն այդ տեւօրին իբրեւ պատճառաւոր ծառայելու համար էր որ պատրաստուեցաւ⁵²:

Արփիարի դէմ իբրեւ զէնք գործածուող երկրորդ տօքիմանը իր համբաւատօր *մեղայագիրն* է: Այս մեղայագիրը ի հարկէ չի կրնար պաշտպանուիլ, բայց երկու մեղմացուցիչ պարագաներ կան. առաջինը այն է որ, մինչ բոլոր միւս բանտարկեալները իրմէ առաջ ազատ արձակուեցան, իրեն՝ բանտէն արձակուելուն իբր պայման *պարտադրուած* էր այդպիսի գրութիւն մը որ, սակայն ուրիշին վնաս մը չէր տար, այլ ինքզինք միայն կը ստորագնէր: Երկրորդ մեղմացուցիչ պարագան կը հասկընան անոնք միայն որոնք Արփիարի հոգեբանութիւնը մօտէն ճանչցած են: Արփիար երբ ինքզինք պարտաւորուած զգար իր համոզումին հակառակ բան մը գրելու, այդ գրութեան մէջ կը դնէր այնպիսի ծայրայեղ չափազանցութիւններ եւ այնպիսի բացառիկ շեշտ մը՝ որոնք անոր կու տային գրեթէ զաւեշտական կամ երգիծաբանական բնոյթ: Արփիար կը կարծէր այդ կերպով զինք բռնադատողին քքին խնդալ:

Արփիար այնքան վստահ էր ազգին մէջ իր կատարած դերին վրայ, որ կարենորութիւն չէր տար գրածներուն եւ կը հաւատար որ ուրիշներն ալ կարենորութիւն պիտի չընծայէին անոնց:

Օրինակով մը բացատրեմ:

Ամեն տարի գահակալութեան տարեդարձին⁵³, մայրաքաղաքի ամեն ազգի թերթերը ստիպուած էին գովասանքներ հիսել Սուլթանին: Արփիարի գովասանքները իրենց չափազանցութեամբը ամենքը կը գերազանցէին եւ ամենուն խնդուք կը պատճառէին, եւ ինք էր առաջին խնդացողը: Օրինակ «Շնորհիւ վեհ. Սուլթանին, շոգեկառքերը երկրին մէկ ծայրէն միւսը կը սուրան, երկրին մէջ ճարտարարուեստը, արուեստները, վաճառականութիւնը անմախճընքաց կերպով կը ծաղկին, հանրային կրթութիւնը այն աստիճան զարգացած է որ անգրագէտ մարդ չէ մնացած լայնածաւալ կայսրութեան մէջ. բոլոր ժողովուրդները՝ անսահմանօրէն երջանիկ՝ միաբերան կ'աղօթեն վեհ. Սուլթանին արեւշատութեանը համար եւ կը մաղթեն որ ան *յաւիտեանս «անսասան մնայ* իր կայսերական գահուն վրայ»:

Իր այսպիսի գրութիւնները կը մմանէին, օրինակի համար Սարգիս Մինասեանի⁵⁴ Դրօշակի մէջ՝ Սուլթանին գահակալութեան տարեդարձի մը առթիւ⁵⁵ հրատարակած երգիծաբանական այն հրաշալի գովերգութեան որ կը վերջանար «պինկէր եաշա՛, ծօ Համիտ»⁵⁶, բացազանչութեամբ:

Իր թեթեամտութեան մէկ քանի արտայայտութիւններուն եւ իբրեւ յեղափոխական իր մէկ քանի սխալներուն համար՝ զորոնք քաւեց իր եղերական մահուամբը, իր գործը անտեսելը եւ իր յիշատակը աղարտելը մեծագոյն ապերախտութիւն մը պիտի ըլլար ազգին կողմէ:

Գանք իր նկարագրին ժխտական կողմերուն:

Արփիար անհանդարտ միտք մըն էր, երեակայութիւնը սուր էր եւ մտածումները արագ: Կենդանի շարժանկար մըն էր իր միտքը... տակաւին շարժանկարը չհնարուած: Ինչ որ ուրիշները մեծ ճիգով եւ երկար ժամանակի մէջ կընային յղանալ ու ծրագրել, ինք վայրկեանապէս կը յղանար ու կը ձեւակերպէր: Ամեն առաւօտ, ազգային գործունէութեան կատարելապէս մշակուած ու մանրամասնուած ծրագրով կ'արթննար, ծրագիր որուն գործադրութիւնը տարիներու աշխատանք կը պահանջէր, ու ինք զայն կը պաշտպանէր հաւատաւորի մը ջերմեռանդութեամբ, հոգ չէ՝ թէ այդ ծրագիրը իր երէկ յղացած նոյնքան մշակուած ու խնամուած մէկ ծրագրին տրամագծապէս հակառակը ըլլար, թէ մին ծայրայեղ պահպանողական ըլլար եւ միւսն ծայրայեղ յեղափոխական: Հակասութիւնը երբ մատնանշէիր, ի՛նքն ալ կը խնդար,

բայց վերջին ծրագիրը իբրեւ լաւագոյն կը ջատագովէր, մինչեւ այն օրը որ նորագոյն ծրագիր մը յաջորդէր անոր: Ան սկզբունք չունէր, եւ երբ այս նկատմամբ զինք կը մեղադրէին, «իմ սկզբունքս սկզբունք չունենալն է», կ'ըսէր: Արփիարի մեծագոյն թերութիւնը իր յեղեղով նկարագրին մէջ կը կայանար: Իր հետ ամենօրեայ շփման մէջ եղած ժամանակս, եղած են օրեր ալ որ, իր այլանդակ խօսքերէն դատելով՝ իր հայրենասիրութեան վրայ, իր զգայուն սիրտ ունենալուն վրայ իսկ կասկածած են. եւ ահա յաջորդ օրը մամուլին յանձնած է համակ հայրենասիրութիւն բուրդոյ այնպիսի սրտայոյզ եւ անվարանքիօրէն սրտաբուխ «հողվտոյիք» մը կամ «Օրումն կեանք» մը, որ հիացած եւ ափ ի բերան մնացած են: Արփիարի այս յարափոփոխ նկարագիրը լաւ ուսումնասիրած էր Շահնագար, որ ինք ըլլալով հաստատ նկարագրի եւ սկզբունքի տէր անձ մը, Արփիարի յօդուածները չէր հրատարակէր «Հայրենիքի» մէջ առանց զանոնք հակակշռէ անցընելու, եւ շատ անգամ բռնօրէն վիճաբանութիւններ կ'ունենար անոր հետ: Այս հակակշռին շնորհիւ էր որ Հայրենիք ունեցաւ միատեսակ ուղղութիւն մը եւ Արփիարի յօդուածները այնքան հաճոյքով կը կարդացուէին:

Արփիար սաստիկ վախկոտ մարդ էր՝ վտանգի հանդէպ. բայց իր գրութիւններուն մէջ՝ վերջին աստիճան համարձակ եւ յախտուն էր, առանց բնաւ վախճալու իր հակառակորդներէն. իր գաղափարներուն (թէիւ յարափոփոխ) քաջութիւնը ունէր: Ան պայքարը կը սիրէր, հակառակորդները որքան ալ բռնօրէն յարձակումներ ընէին իր անձին դէմ, անոր հոգը չէր. կարծես նոյնիսկ կ'ախորժէր ուրիշներու քննադատութեանց նշուակ դառնալէն: Ան կը տառապէր երբ ուրիշները կը դադրէին իր վրայ խօսելէ. այն ատեն մէջտեղ քար մը, կռուախնձոր մը կը նետէր ու պատճառ կ'ըլլար որ հակառակորդները նորէն իրենց բերանը քանային իրեն դէմ:

Ան սակաւապէտ էր եւ ժուժկալ, արբեցութենէ ու կնասիրութենէ հեռու, բայց միանգամայն կիներու հանդէպ խիստ քաղաքավար ու մեծարող: Սկիզբները, Պօլսոյ մէջ, լաւ կը հագուէր, միշտ սեւ զգեստ կը կրէր, բայց երթալով կոկիկութիւնը կորսնցուց, վերջին ժամանակները փնթի ըլլալու աստիճան⁵⁷: Այս արտակենդրոն մարդը շատ անգամ խնձորով ու հացով կ'անցընէր իր օրը, ընդհանրապէս աժան *végétarien*⁵⁸ ճաշարանները կերակուր կ'ուտէր, բայց օր մըն ալ յանկարծ խեղքին կը փչէր ու կ'երթար ամենէն փառատոր ազնուապետական ճաշարան մը կը ճաշէր, եւ որովհետեւ հակառակորդներ շատ ունէր, «բաւական էր որ մէկ անգամ, զինք այդպիսի ճաշարան մը տեսած ըլլային, իսկոյն կը տարածայնուէր որ Արփիար շոռյլ կեանք մը կ'ան-

ցրնէ... Ան դրամն ալ չէր սիրեր. աղքատ ապրեցաւ ու աղքատ ալ մեռաւ:

Ան կ'ասկածոտ ու ռիսակալ էր. իր հակառակորդները հալածելու համար նոյնիսկ պատմութիւնը կը խեղաթիւրէր: «Կ. Պօլսոյ պահպանողական վարչութիւնները» յօդուածաշարքին⁵⁹ մէջ, իր հակառակորդ Նուրեան Յովհաննէս Էֆէնտիին⁶⁰ (Պէշիկթաշի գերեզմանատան խնդրին առթիւ⁶¹) տուած է խորամանկութեան այնպիսի չարաշուք դեր մը՝ որուն Մաքիավլելլին⁶² անգամ պիտի մախանձէր. դեռ ուրիշ դիտատրեալ անճշտութիւններ ու չափազանցութիւններ լեցուն են իր գրութիւններուն մէջ: Գումգափուի դէպքին⁶³ առթիւ [Խորէն] Աշըգեան Պատրիարքի⁶⁴ հետ յանուն Հնչակեան կուսակցութեան իր իբր թէ ունեցած տեսակցութիւնները, զորոնք կը նկարագրէ «Նոր Կեանք»ի մէջ⁶⁵, բոլորովին մտացածին են, բայց այնքան ճարտարօրէն յարմարցուած, որ իբրեւ ստոյգ պատմութիւն⁶⁶ կը կարդացուին...:

Այսպիսի բարդ խառնուածքով մարդ մը կրնար, եթէ կ'ուզէք, անհատ, անպատասխանատու յեղափոխական մը ըլլալ, - եւ իրօք յեղափոխական եւ ամէն կանոնի ու աւանդութեան դէմ ըմբոստ միտք մըն էր, - բայց պէտք չէր որ ըլլար յեղափոխական կուսակցութեան մը անդամ, եւ ոչ երբեք՝ յեղափոխական ղեկավար մը: 1880 թուականէն ի վեր զինք մօտէն ճանչցած ըլլալով կանուխէն այս գաղափարը կազմած էի իր մասին, մեր Կ. Պօլսոյ առաջին յեղափոխական կազմակերպութիւնը⁶⁷ իրեն հետ կը յարաբերէր, կը լսէր իր խորհուրդները եւ թելադրութիւնները, բայց զինք կը նկատէր միայն համակիր մը:

Սենք իր մասին նոյն գաղափարը յայտնած էինք առաջին անգամ մեզի հետ բանակցութեան [մէջ] մտնող կովկասահայ յեղափոխականներուն ալ, որոնք արդէն՝ իբրեւ Մշակի ծանօթ թղթակից, մենէ առաջ անոր հետ տեսնուած եւ միեւնոյն գաղափարը կազմած էին իր մասին: 1894ին, երբ բանտէն կ'ազատուէի⁶⁸, զարմանքով Կ. Պօլսոյ Հնչակեան Վարչութեան անդամ գտայ զինքը⁶⁹: Կուսակցութեան մը մէջ մուտքը եւ պատասխանատու դեր մը ստանձնելը մեծագոյն դժբախտութիւնը եղաւ այս մարդուն, որ իբրեւ ինքնատիպ հրապարակագիր, սքանչելի քրոնիկագիր, վիպագիր եւ երգիծաբան⁷⁰, դեռ շատ բեղմնատու կեանք մը պիտի կրնար ունենալ եւ որ ի վերջոյ զոհը եղաւ անո՛նց որոնք յեղափոխական գործին մէջ [իր] մուտքը դիրացնելու սխալը գործած էին⁷¹:

Լոնտոնի մէջ, երբ տակաւին ուէ գծողութեան պատճառ չունէինք⁷² իրարու հետ, եւ քանիցս իրեն բարեկամական խորհուրդ տուի քաշուիլ կոսակցական կեանքէ ու նուիրուիլ անկախ հրապարակագրական կեանքի, «Քու գրութիւններդ այնքան ինքնատիպ եւ հետաքրքրական են որ անոնք միշտ պիտի կարդացուին թէ՛ քու բարեկամներուդ եւ թէ հակառակորդներուդ կողմէ» ըսի: Աւա՛ղ, իմ խորհուրդներս նախանձի ու թշնամութեան վերագրեց եւ միայն այն ատեն զանոնք վերյիշեց եւ ինծի իրատուութեամբ (վկայ իմ բարեկամ ճարտարապետ Թիւրքեանը⁷³), երբ արդէն շատ ուշ էր, եւ իր երբեմնի կարծեցեալ բարեկամները եւ անարժան պաշտպանեալները իր դահիճները պիտի ըլլային:

Արփիար իր ամբողջ կեանքին մէջ, իր գրիչով ու գործով՝ իր գիտցած ու հասկցած կերպով - ազգին ծառայելէ զատ ուրիշ հաճոյք եւ ուրիշ զբաղում չունեցաւ, ու մեռաւ անողոր քննադատի եւ պայքարող հրապարակագրի պատմեշին վրայ: Ան եղաւ մեծ սխալող մը, բայց միեւնոյն ժամանակ մարդ մը: Կովկասահայ - քացառութիւնները յարգելով - բացարձակապաշտ եւ դաժան սկզբունքներու անշարժական ժայռին կառչած քառակուսի գլուխ մտաւորականները երբեք պիտի չկրնային հասկնալ Արփիարի ներքին մարդը եւ անոր բուն ոգին, երբ անիկա՝ իր առեղծուածային խառնուածքով ու թեթեամիտ նկարագրով դժուարահասկնալի մարդ մըն էր, նոյն իսկ տաճկահայ համեմատօրէն աւելի ճկուն եւ յարմարող մտաւորականութենէն շատերու համար:

Միւսին Տամատեան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 Արփիարեանի մասին ուսումնասիրութեան մը համար՝ քննադատ Արտաշէս Յարութիւնեանի գրի առած նոթերէն, Հաւանականօրէն 1910ի առնենները, տե՛ս՝ Անդաստան Գրականութեան Եւ Արուեստի, Թիւ 16, Փարիզ, 1965, էջ 44:

2 Հոսանք, Գահիրէ, Ա. տարի, 1912 Յունուար 1/14, Թիւ 1, էջ 1, 3:

3 Մասիս, 1892, Թիւ 3999:

4 Երուանդ Օտեան, Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս, 1898-1908, (Անձնական Յիշատակ-ներ), Կ. Պոլիս, 1914, էջ 5-6:

Նման մեղադրանք՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան (ՀԴԴ) խաղէին Հաւանական կը նկատուի, որովհետեւ ՀԴԴի կանոնադրութիւնը կը հաստատէ. «Մահապատիժը հայերի վերաբերմամբ ընդունում է միմիայն անպայման ապացուցուած դատաճանութեան դէպքում: Վարչական կենտրոն» (Դրօշակ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Օրդաւ, No 3, Փետրուար [1892], էջ 12): Իսկ թէ ինչ հիմք կար Արփիարի

դէմ նման բայի մը՝ Օտեան կը մեկնաբանէ. «Կարելի է ըսել որ մէկէ անկէ պատճառ-
ներ կային [Արփիարեանի դէմ այս կատաղի հալածանքին]։ Նախ Արփիարեան այդ
թուականին բացառիկ դիրք մը կը վայելէր յեղափոխական շարժումին գլուխը։ Նմա-
նը չգտնուած ժողովողական թերթի մը՝ ՀԱՅՐԵՆԻԶի խմբագրապետն էր, Հնչակ-
եան Պոլսոյ կեդրոնին անդամ էր, ՄՇԱԿԻ եւ ՀՆՉԱԿԻ թղթակիցն էր. երկու թերթեր
որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին յեղախոխական շրջանակներու մէջ։

ՀԱՅՐԵՆԻԶի հեղինակութիւնը շատ մեծ էր մասնաւոր Պոլսոյ մէջ։ Տարիէ մը ի վեր
գրեթէ ան էր ազգային քաղաքականութիւնը վարողը։

ՀԱՅՐԵՆԻԶի ու ամոր խմբագրապետ Արփիարեանի այս առանկութիւնն ու հեղի-
նակութիւնը բնականաբար արգելք մըն էին Դաշնակցութեան, որ չէր կրնար իր դիր-
քը զօրացնել այսպիսի հակառակորդներու հանդէպ։ Նոյն թուականներուն Պոլսոյ
դաշնակցական ներկայացուցիչը կամ պետն էր [Յովհաննէս] Իսուֆեան եւ ինքն էր
որ սկսաւ ՀԱՅՐԵՆԻԶի ու Արփիարեանի դէմ պայքարը։ Եւ սակայն Իսուֆեան
մտերիմ քարեկամն ու խորհրդակիցն էր Արփիարեանի՝ մինչեւ որոշ թուական մը
կամ՝ անկի ճիշդը՝ մինչեւ այն օրն ուր զգաց թէ Արփիարեան զինքն ու իր ընկերները
կը խաբխրէր։

Այսպէս՝ [Արփիարեան] երկար ատեն՝ Իսուֆեանէն ծածկած էր իր Հնչակեան ըլ-
լալը, Դաշնակցութեան համակիր ձեւացած էր ու ամոնց ծրագիրներուն հաղորդա-
կից եղած էր, զանոնք Հնչակեան շահերուն գործածելու համար։ Իր այս ընթացքը
երբոր ի վերջոյ երեւան ելաւ, բնականաբար քոտն գայոյոյ յառաջ բերաւ Դաշնակ-
ցութեան մէջ իրեն՝ եւ միեւնոյն ատեն ՀԱՅՐԵՆԻԶի հանդէպ։

1895 Յունիսի Պապը Ալիի ցոյցէն ետքն էր որ Դաշնակցութեան հակառակութիւնը
սկսաւ Արփիարեանի դէմ։ Այդ ցոյցը, ինչպէս յայտնի է, միմիայն Հնչակեան կուսակ-
ցութիւնը կազմակերպած էր, իբր թէ կառավարութեան վրայ ճնշելու եւ Հայաստանի
քարեմորոգմանց ծրագրին գործադրութիւնը փութացնելու համար եւ ուրիշ արդիւնք
չունեցաւ։ Այլ եթէ ընդհանուր ցարդներուն պատրուակ ըլլաւ։ Այդ ցոյցին յաջորդեց ժո-
ղովուրդին եկեղեցիներու մէջ հաւաքուիլը, խանութներու փակումը, եւն. որոնց ա-
մենքն ալ Հնչակեան վարիչներու խորհուրդովն ու գործակցութեամբը եղան։

Երբ դեսպանական միջնորդութեամբ ժողովուրդը թողցնելու եկեղեցիները, երբ խանութ-
ները վերաբացուեցան եւ երբ առերեսոյք հանդարտութիւն տիրեց, այն ատեն Դաշ-
նակցական քմիքէն սպառնագրերով պահանջեց որ հայերէն թերթերը ինքնաբերա-
բար դադրին՝ կառավարութեան դէմ ցոյց մը ըրած ըլլալու համար։

Այդպիսի ցոյց մը թէ՛ անիմաստ ու ասպարդիւն պիտի ըլլար եւ թէ՛ միանգամայն այն-
պիսի տագնապալից ժամանակ մը պիտի վտանգէր թերթերու արտօմատներն ու
խմբագիրները, որոնք կառավարութեան կողմէ իբրեւ յայտնի յեղափոխականներ ու
խռովարարներ պիտի նկատուէին։

ՀԱՅՐԵՆԻԶ, ԱՐԵՒԵԼԷ եւ ՃԵՐԻՏԵԻ ՇԱՐԺԻԷ հաւասարապէս ստացան կարմիր
կնիքով նամակները։

Արեւելք եւ Ճերիտէ իրար անցան եւ Ջարեհ Եսաուֆեան, Բիւզանդ Բէշեան ու Տիգ-
րան Ծիվէլէկեան փութացին մեզի մօտ հասկնալու համար թէ մենք ինչ պիտի ընե-
ինք, որպէսզի իրենք ալ մեր օրինակին հետեւէին։

Բնականաբար ամենքն ալ այդպիսի ամխորհուրդ ցոյցի մը հակառակ էին եւ կը
զգային թէ ինչ փորձանքներ կրնար ստեղծել իրենց գլխին, քայց միւս կողմէ կարմիր
կնիքը կար որ այդ թուականներուն մոգական ազդեցութիւն մը կ'ընէր ամենուն վրայ։
Յովհաննէս Շահնազար եւ Արփիար Արփիարեան բացառիկ կերպով յայտարարե-
ցին թէ այս սպառնալիքին առջեւ տեղի չպիտի տային եւ «Հայրենիք»ի հրատարա-

կուրսիմը պիտի շարունակէին եւ խորհուրդ տուին միաներուն իրենց օրինակին հետեւնելու» (Օտեան, էջ 7, 18, 14, 15)։

*Իսկ թէ ինչպէս կը գնահատէր ՀՅԴ-ն Արփիարեանի ընթացքը՝ ի յայտ կու գայ Դրօշակի խմբագրութեան ղրկուած Ա. Վառձեանի 5/17 Յունուար, 8/18 Փետրուար եւ 10/22 Փետրուար թուակիր նամակներուն մէջ. «Գալով Արփիարի խնդրի, օրը մէկ մոր քան երեսան կ'ելլայ։ Անցեալ օր այցելութեան զացած էի իրեն, խօսքի մէջ ըսաւ թէ առողջանալուն պէս պիտի ջանայ աղտոտութիւնները մաքրել ազգի մէջէն. ակնարկութիւններն անպակաս էին Մելիքի եւ Հրամախի նկատմամբ» (ՏԵՍ՝ Դիւան Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, հատոր Ա., Յաւելուած Հայրենիք ամսագրի, Հրատարակչութիւն Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի, Պոսթըն, 1834, էջ 256)։ ... «Այս վայրկեանին իմացայ թէ Հ[այրենիք] իր վերջին թուին մէջ Արփիարի սպանութեան փորձին մասին կատաղի յօդուած մը տպած է. տակաւին չեմ կարողացած, սակայն կը զարմամամ։ Սակէ շարաք մը առաջ Արփիարը յայտարարած էր թէ ինքը համոզուած է որ ոստիկանութիւնն է կատարել տուած այդ փորձը. քանի որ մինչեւ հիմա ոչ մէկ խուզարկութիւն, ոչ մէկ ձեռքարկութիւն այդ փորձին առթիւ եղած է, ուստի Դաշնակցականները չէին։ Մեր կարծիքը կը հաղորդեմք երբ որ յաջողեմք կարգալ։ Մենք ենթադրեցինք թէ Արփ[իար]ը պարզապէս սկսած է վախճալ մեր լուր եւ յամառ դիրքը դիտելով, ժողովուրդին իր դէմ տաժած անվատահոգութիւնը տեսնելով, ի գրգռել ուզած չէ մեզ, ուստի եւ այդ լուրը տարածած է. բայց Հ[այրենիք] իր այդ յիմար ըմբացքով գործը արեց. կը կարծեմ ուրիշ տեսակ պէտք է պատասխանել անոր, խօսքով եւ գործով։ Ինչ որ է՝ կը կարդանք եւ ապա» (Նոյն, էջ 272)։ ... «Արփիար երկու օր առաջ Երուսա գնաց, կամ, ինչպէս կ'ըսեն իր մարդիկ, փախաւ. լաւ գտան փախչելու պէտք ունեցող մը։ Ծիշող զուգադիպութիւն Հ[այրենիք]ի վերջին հրատարակութեան հետ. *campagne* սկսելու են։ Չեր կարծիքը չհաղորդեցինք դեռ. մտադիր էր քան մը գրելու. մեր կարծիքն է արհամարհել ու անցնիլ. մեր շարժառիթները չեն կրնար փոխուիլ այդ խեղճուկներուն ձգած ծեռնոցներէն։ Արդէն պիշը քամի մտած գիծ-մի-գիծի վիճակին մէջն են. Զէյթուն խայտառակութիւն մը եղաւ իրենց համար» (Նոյն, էջ 282)։ Եւ հոսակ՝ կ'եզրակացուի, թէ՛ «Դրօշակ»ի յամառ լուրսիմը շարագուշակ րեցաւ, եւ դաւաճան ըլլալիքը գուշակելով, 1896 փետրուար 8/20ին, կիծիլը դրաւ Պօլսէն, ոստիկանութեան աջակցութեամբ» (Յաւելուած Դրօշակի, 15 Դեկտեմբեր 1899, խմբագրութեան ծանօթութիւնները, էջ 38)։*

Քառուրդ. դար ետք, Նոյն պատահարը իր յարակից պատճառներով, Օտեան կը ներկայացնէ որպէս զրական յիշատակ. «Արփիարեան քացի Հայրենիքէն, կանոնաւորապէս կ'աշխատակցէր ման ՄՇԱԿին ու ՀՆՉԱԿին եւ այս կերպով քարոյական մեծ ազդեցութիւն մը ձեռք ձգած էր եւ իրեն դէմ գրգռած էր շատ մը հակառակութիւններ։ Պապը Ալիի ցոյցէն ետքը, որ Հնչակեան ցոյց մըն էր, այդ հակառակութիւնը աւելի սաստկացաւ։ Չեղքի տակէ սկսան վարկաբեկել թէ՛ Արփիարեանը եւ թէ՛ Հայրենիքը զոր կը ջանային ներկայացնել իրրեւ Ոստիկանութեան մախարար Նազըմ փաշայի պաշտպանութիւնը վայելող թերթ մը։

Պրոքսի պէս քան մըն ալ փորձեցին Հայրենիքի դէմ որ յաջողեցաւ։ Բերնէ բերան լուր կը տարածէին որ ամէն շաբաթ Ծահնագար, Արփիար եւ [Լեւոն] Բաշալեան Նազըմի քնակարանը կը ճաշեն, բոլորն ալ անլուր գրպարտութիւններ։ Բոլոր պսոճք ցոյց կու տային սակայն որ Արփիարի դէմ հակառակութիւնը երբայով կը մատակարար։ Անտորազիր մամակներ, խուլ սպառնալիքներ պակաս չէին։ Նոյնիսկ տէրօրի խօսքեր մէջտեղ ելան։

Արփիար այնպես կը հաւատար թէ դաշնակցականները, իր գլխաւոր, կամ անւի ճիշտը, միակ բշմամիները պիտի չհամարձակէին զինքը, տէրօրի ենթարկել եւ ատոր համար իր անճնական պաշտպանութեան բնաւ հոգ չէր տաներ:

Այդ միջոցին ինք իր եղբոր Տիգրանին եւ ծերունի մօրը հետ կը բնակէր Տիկին Սան-ճաքեանի տունը, Ս. Յակոբի Հիւանդանոցին պատկանող տան մը մէջ:

Իրիկուն մը, ուշ ատեն, Թաքսիմի մարզարանին առջեւէն անցած ատեն, յանկարծ մէկը կը ցցուի իրեն դէմ ու քանի մը դաշոյնի հարուած տալէ ետքը, խոյս կու տայ:

Արփիար կը զգայ թէ վիրատուրած է, բայց ուժը հաւաքելով կը փութայ տուն ու զանգակը կը զարմէ:

Հազու թէ դուռը բացուած, զգայազիր կ'իյնայ գետին: Անմիջապէս բժիշկները կը կանչուին որոնք կը հաստատեն թէ վերքերը թեւ ծանր, բայց մահացու չեն:

Հետեւեալ օր Շահնազար այս մահափորձը կը պատմէ *Հայրենիքի* մէջ այնպիսի մեկնութիւններով որոնք հաճոյ չեն թուիր կառավարութեան եւ թերթը կը խափանուի անպայման կերպով:

Արփիարի ապաքինումը կը տեւ ամիսէն անւի, որու միջոցին Լեւոն Բաշալեան կը հեռանայ Պոլսէն նախ Սեւանիկ եւ անկէ Երոտպա անցնելու համար: Իսկ Արփիար ոտքի ելլելէ քիչ յետոյ, ծածկաբար կը հեռանայ Պոլսէն եւ կ'երթայ Լոնտոն» (*Օտ-հան, Գորական Յիշատակներ, 1894-1914», Ուտան, 1920, Գ. տարի, Թիւ 19-20, էջ 803-804*).

5 Ստեփան Շահպազ, *Արփիար Արփիարեան, տպարան Ալթափրէս, Պէյրուէ, 1987, էջ 78*:

6 *Ալեքսան/վահէ Արզուեան - 1874-1935*:

7 «Ժամանակէ մը ի վեր՝ Վերակազմեալ Հնչակեան դրօշին տակ սարդած կարգ մը ինքնակոչ եւ իրենք զիրենք Հնչակեան քանակին առաջնորդ ցոյց տուող ու այս ամուսնով հրամաններ, սպառնալիքներ խրկող եւ դաւադրութիւններ ու ոճրագործութիւններ սարքող նորելուկ խմբակին ընթացք»-ին *իրազեկ, Գահիրէի Հնչակեաններէն՝ Ապաւ, «անդրադառնալով այդ խումբին ազգավմաս ընթացքին ու արդէն կատարուած չարիքներէն նախագուշակելով դեռ կատարուելիքները», «Բաց Նամակի մը մէջ կը յայտնէ. «Միթէ Պ. Արփիար Արփիարեանը սպաննելու համար Եզիպտոսէն Վենետիկ տեռօններ խրկողները ասոնք չեղա՞ն: Ինչու՞, ի՞նչ կ'ուզէին այս երեսուն տարուան ազգային գործիչէն:*

Որովհետեւ յիշեալ անձը թէ՛ 1896ին եւ թէ՛ 1898ին Հնչակեան Ընդի. Ժողովներէն Կեդրոնի անդամ ընտրուած ըլլալով, ինքնաբերաբար հրաժարական տուած ու պահանջած էր որ Կեդրոնին համարատուութիւնը Պատգամատրական Ընդի. Ժողովին ներկայացուի ըստ օրինի: Այս արդար եւ օրինատր պահանջումին վրայ զինքը սպաննել ուզեցին, որպէսզի՝ անոր հրապարակ նետած *տօյանտրօնութեան* ամբաստանութիւնը, Կուսակցութեան Ընդիանուր ժողովին մէջ չի քննուի. որովհետեւ շատ մը ուրիշ յայտնութիւններ ալ երեսան պիտի գային, որով այդ նորամուտ խումբը Կուսակցութեան կողմէ պիտի հալածուէր ու պիտի ջախջախուէր» (*Ապաւ, Պատմական-ները. Բաց Նամակ, Բոլոր Հնչակեան Ազնիւ Զինուորներուն, Գահիրէ 10 Մարտ 1908, էջ 3, 10*).

8 Պէտք է ըլլայ 1908:

9 Հ. Մկրտիչ վրդ. Պոստոլեան, «Արփիար Արփիարեանի Դէմ Վեներելի Մէջ Առաջին Մահափորձը», Արեւ, 15 Մարտ 1974, էջ 2:

10 Նոյն:

11 Նոյն:

12 Արփիար զոհ գնաց եղբայրասպան դաւակցութեան մը (Արզուհան եւ Ընկ., որոնք վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան անունը իւրացնելով՝ չաւազործեցին հայ յեղափոխութիւնը): «1908, Չորեքշաբթի, Փետրուար 12ի գիշերուամ ժամը 9ի ատենները, Գահիրէի ազնուական մէկ թաղին անկիւնը՝ Շարա էլ Մամախ, ուր կը բնակէր հայ տերվիշը, երբ դանդաղաքայլ կը քալէր դէպի իր բնակարանը, վայրագօրէն կը սպանուի կոնակէն՝ ատրճանակի երեք հարուածով... մահը վայրկեանական կ'ըլլայ:

Ոճրագործը՝ քնիկ Տիարպեքիըցի Պետրոս Հիւրընեան փախած պահում կը ձերբակալուի խաֆիիի մը եւ դռնապանի մը կողմէ, մեղսակիցները՝ որոնք կը հսկէին ոճրագործութեան, ծակէ ծակ կը փախչին իսկ քուն թելադրիչները՝ օձիքնին ձեռք չեն տար եւ մէջ մէկ անկիւն կ'անհետանան:

Եգիպտական կառավարութիւնը մամրակրկիտ քննութեան կը ձեռնարկէ եւ մեղսակիցները լրջօրէն կը հետապնդէ, սակայն՝ միայն Հիւրընեան կ'ենթարկուի օրէնքին խտրութեան եւ կը դատապարտուի մահուան ...:

Հինգշաբթի առտու կ'անուխեն, աղետաւոր լուրը ամբողջ Գահիրէի մէջ տարածուած է կայծակի արագութեամբ: «*Լուսաբեր*» որուն խմբագրապետն էր ուրացեալ Արփիարեան, զգայացումը յաւելած մը հրապարակ կը համէ իրիկուան դէմ, ոճիրը նկարագրելով եւ գոհին կենսագրականը ներկայացնելով, իր պատկերին հետ (*Յուշարժան Ողբացեալ Արփիար Արփիարեանի. Մահարձանին Բացման Առթիւ. Գահիրէ, 16 Յուլիս 1911, (Մեծանուն Գրագէտին Եւ Ազգանուէր Գործիչին Կը Նուիրէ Հիացողներու Անունով Յուշարձանի Յանձնարումները)*, տպագր. Զարեհ Ն. Պէրպէրեան, Գահիրէ, էջ 11, 19, 23):

Ոճրագործը՝ Հիւրընեան միշտ փնայած է իր ինքնութիւնը պարտել, սակայն՝ հրատարակուած իր լուսանկարէն ստուգելով, ամերիկարենայ իր հայրենակիցները կրցած են հաստատել, թէ ան Յովսէփ Ալիփուհարեանն է, Տիգրանակերտի Ալի Փուշար գիւղէն, Ալիքընարցի Կօկոյի որդին, այդ օրերուն 27-28 տարեկան:

13 *Յուշարձան, էջ 23-26:*

Սպանութենէն ետք, Երուսաղէմ Սրմաէլյանիւան փրկիսփոխական տրտում մտածումներով կը գրէ այս մասին. «Այն կլորիկ, թոնթոշիկ, դողդոջուն մարդուկը որ չորեքշաբթի գիշեր, Իսմայիլիէի ազնուապետական թաղին մէկ փողոցին անկիւնը, մուրին մէջ դիտապատտ ինկաւ, որուն փեռնէ փեռնէ արիւնլուայ մարմինը Գահիրէի մտաւորական երիտասարդութիւնը ուսամբարձ Մարմինայի գերեզմանոցէն ներս մտցուց ուրբաթ օր, ձմրան լոյիկ ու խոնաւ մթնշաղի մը. այդ մարդուկը հսկայ մըն էր սակայն:

Հսկայ մըն էր, որովհետեւ վերջին երեսուն տարուան հայկական կեանքը՝ Կովկասէն մինչեւ Թուրքիոյ յետին սահմանները, ու արտասահման, իր աղմուկովը լեցուց, իր աղմուկովը թնդացուց, իր սարսուտովը սարսռացուց:

Երկար ատեն, իր ցնցումները՝ պիտի տեսնեմ, իր աղմուկը՝ գերեզմանին փոսէն ալ անդին, պիտի լսուի դեռ, եւ կարելի չէ հաշուել այն ժամանակը՝ ուր հայրերսը այլ եւս պիտի դադարի Արփիար անունի հմայքէն սարսռալ, անով արբենալ, անով ոգեւորուիլ, անով արիւմնալ, անով զգաստանալ, անով ընդվզիլ:

Հսկայ մըն էր ան՝ որովհետեւ, քոյրը այն հազուագիւտ էականերուն պէս որոնք ճակատագրականօրէն իրենց ճպտոսին ծայրովը ամբողջները կը շարժեն, օրին մէկը չաստուած մը եղաւ երկրպագումներով ամբարտակուած, արելուաններու, եւ փառաբանութիւններու քանձը խումկի մը տակ ծածանուտ, ուրիշ օր մը գետնաբաւալ, պատուանդանընկէց խորտակուած կուտք մը ըլլալու համար հայիտունքնէ ու անէծքներէ հալածուած, յետոյ յաղթանակով մորէն կանգնելու համար իր խարխիսին վրայ, մորէն պաշտուելու, մորէն փոթորկելու, եւ վերջապէս մորէն իյնալու համար ճշմարիտ հսկայի մը շառաշինովը:

Ոճրախանձ հրէշներու արարքին տխուր ողիսականը հարկ իսկ չեմ տեսներ ընել, թեւ աւիկա եղեռն մը ըլլայ, որուն համար ամբողջ ազգ մը մէկ շարժումով ոտքի պիտի ելլար «վրժ» աղաղակելով, եթէ սակայն մեր ազգը կործանումի այն վայրէջքին վրայ չըլլար, ուր արագավազ [կը] սահի կ'երթայ հիմա:

Անսահմանելի ոճրի մը սահմանումը թող ալ պատմութիւնը ինք ընէ, իր ահաւոր ու անցիմք դատակնիքովը: Անհետացած մեծ մարդուն յիշատակին առջեւ ոճիրը ինքնին կը գոեհկանայ ինձի համար, ատանկ անասնական, ամմարդկային քանի մը գոհը ալ չեմ ուզեր նկատել այդ եզական դէմքը՝ որուն ծարաւակէզ կարօտը պիտի քաշեն ոչ միայն իր պաշտողները, այլ եւ իր մարդասպաններն իսկ, որոնք՝ գուցէ, օր պիտի գայ որ լալահառաչ ձեռուրնին ծնկուրներուն պիտի զարնեն անոր արունը խմած ըլլալուն համար...» (Երուանդ Սրմաքէշխանեան, «Արփիար Արփիարեան Երեւէն Ետգը», Մեր Տարեցոյցը, [Ա. տարի], 1910, էջ 159-180, 182):

Արեւալ Զօպանեան, «Արփիարեանի սպանութեան անդրադառնալով, կը խորհրդածէ. «Այդ ոճիրն ալ մաս կազմեց հայ ազատագրական շարժումը անպատուող արարք մը, առանց որեւէ չափով նպաստելու հայ պայքարող ուժերուն զօրացման, ընդհակառակն իբր արդիւնք ունենալով ընդլայնել հակակրօնները Վերակազմեալ Հնչ[ակեան] Կուսակցութեան դէմ եւ խորացնել ներքին անհամաձայնութիւնները որ արդէն սկսած էին զանազան պատճառներով՝ այդ կուսակցութեան մէջ: Զգացած վրդովմտութեամբ յայտնեցի Անահիտի յօդուածի մը մէջ, ուր եղերական մահով վերջացող այդ կեանքին արժանիքներն ու թերութիւնները առարկայականօրէն մատմանիչ ընելով համոզեմ, կը դատապարտէի վաստակատու գրագէտի մը եւ հանրային գործիչի մը դէմ կատարուած այդ ոճիրը» (Ա. Զօպանեան, «Կիլիկեան Երազը եւ Ալեքսան Արզուեան», Անահիտ, Եր ԶԴԶԵ, 1935, 2- տարի Թիւ 3-4, Մարտ-Մայիս, էջ 82, 44):

- 14 «Արփիարեանի Մեղայագիրը [իր] տեսակին մէջ անգուցական պիտի համարուի, ինքն իրեն, իր յարակից պարագաներով եւ հետետրիւններով ամէմասուկալի ոճիրի մը հանգամանքն ունի:

Արփիարեան «ծածուկ» գետեղելով իր մեղայագիրը *Արեւելի* մէջ [12-24 Յունուար 1891, Թիւ 2098]) թերթը հրապարակ համել կու տայ, սպառնալով խմբագրութեան («Լրացուցիչ Տեղեկագիր», *Յաւերուած Դրօշակի*, 15 Դեկտեմբեր 1890, էջ 30): Իսկ «Արեւելք»ի խմբագրութիւնն ընդդիմացաւ Մեղայագիրն իր թերթում զետեղելուն: Այդտեղ վատը (Ա. Արփիարեան) հասկանալի կերպով ազդարարում է եթէ իր պահանջը չկատարվէ՝ «Արեւելք»ի խմբագրութիւնը «ծանրապէս կը տուժէ... Բայց այդ թերթի խմբագրութիւնն այդպիսի ամօթից յետոյ հարկ է տեսնում Արփիարեանին

արտաբերել իր, այսինքն խմբագրության անդամակցությունից» (*Ապտիկ*, 1896, թիվ 10; «*Լրացուցիչ Տեղեկագիր*», *Ցանկունած Դրոշակի*, 15 Դեկտեմբեր 1896, էջ 34):
Հաստ Լրացուցիչ Տեղեկագիր», «Արփիար Արփիարեան 1890 Նոյեմբեր 9-ին ձեռքա-
կալելով Պոլսի մէջ, - Տրապիզոնէն Հնչակեան Պետրոս Մարիմեանի կողմէն Պոլսի
գրուած եւ ոստիկանութեան ձեռքն ինկած մամակի մը յայտնութիւններուն հետեան-
քով, - իր անձն ազատելու համար մատնած է իբր յեղափոխական կազմակերպու-
թեան մը պետեր, բժիշկ Յարութիւն Թիրեաքեան, Վահրամ Պէյ Տատեան եւ Խորեն
արքեպիսկոպոս Լուսինեան Նարպէյ» (*Նոյն*, էջ 29):

Արփիարեան կը Հաստատէ Թէ՝ «իմ ձեռքակալութեանս պատճառն էր Տրապիզոնի
կեդրոնէն Պոլսի Համբարձում Պոյաճեանի (Մուրատ) գրուած մամակներ, որոնց մէջ
անունս յիշատակուած էր զանազան պարագաներով: Պոյաճեանի բացակայութեան-
մը Մամբրէ ինքն առնելով այդ մամակները յանձնած էր Նազեմին. յեղափոխական
շատ մը գաղտնիքներ երեւան եկան այդ մամակներէն» (*Նոյն*, էջ 34):

15 Միքայէլ Վարանդեան, Հ. Բ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Պարիզ, 1932, Ա. Հա-
տոր, էջ 87:

16 Արսէն Երկաթ, «Արփիար Արփիարեան», *Յուշաբեր*, 6 Մարտ 1943, էջ 1: Այս յօդու-
ածէն չարթաթ մը ետք, *Արեւի մէջ*, խմբագրապետ Թէքէնեան, յայտնի ընդվզումով նշել է
ետք, թէ «Արփիար Արփիարեանի մասին ճիշդ եւ անճիշդ բաներ կը խօսուին, կը
գրուին վերջերս՝ մեր քաղաքին դաշնակցական շրջանակներուն մէջ մասնատուա-
պէս, - կը հաստատէ: - Ես մէկն էի երեք դամբանախօսներէն - միւս երկուքն ըլլալով Վ.
Մալեգեան եւ Եր. Սրմաքէշյանիւն - եւ յանուն մեր երեքին կը յայտարարեմ որ
«կոկորդիլոսի արցունք», այսինքն *կեդ* արցունքներ չէինք կրնար քափել՝ այն պարզ
պատճառով որ մեր ցաւն ու յուզումը կեդ չէին... » (*Վ. Թ.*, «Ճշմարտութիւնը. Պ.
Արսէն Երկաթին Համար», *Արեւ*, 13 Մարտ 1943):

17 Մ., «Երբ Ետ կը Նայինք ... (Անցքեր Ու Անձեր), Արփիար Արփիարեան (1852-1908)»,
Հայրենիք, Փետրուար 12, 1975, էջ 3:

18 Լեւոն Լարնեց (Քիրիշեան) — 1882-1915:

19 Գուրգէն Մխիթարեան, «Դրուազներ Ա. Արփիարեանի Կեանքէն, (վկայութիւններ
Արտաշէս Ազապարի)», *Նաւասարդ*, Հատոր Բ., պրակ 1, Պոնքըշ, 1925, էջ 8-9:

20 Նոյն, էջ 42:

21 Ֆրանսերէն *intrigant՝ սադրիչ: Օտեանի վկայութեամբ՝* «ուղղամտութիւնը կը պակսէր
Արփիարեանի քով եւ այս եղած էր իր դէմ ցցուած հակառակութիւններուն վիսաւոր
պատճառը: Կատարեալ *էմքրիկ* մը եղած էր ամբողջ կեանքին մէջ ու ասիկա
ինքն ալ կը խոստովանէր: Եւ իր մկարագրին այդ խաթարումը գրեթէ քնազդական էր
իր մէջը: *Էմքրիկ* կ'ընէր մի միայն *էմքրիկի* սիրոյն համար, առանց կարեւոր հարկի,
առանց շահու կամ յաջողութեան ակնկալութեան: Դիմացինը խաղի բերել՝ իր գերա-
գոյն հաճոյքն էր, հոգեկան մէկ պէտքը» (*Օտեան, Տասներորդ Տարի*, էջ 13): Թերեւս
իր կեանքի փոխոստիկանեան խոստումը կարելի է նկատել իր հետեւեալ նախադա-
սութիւնը. «Հայ ժողովուրդը իրեն ազգ պարելու համար քաժամումի եւ կռուի

կարօտ է» (Նոր Կեանք, Հանդէս Ազգային, Գրական, Քաղաքական, Լոնտոն, Ա. տարի, թիւ 23, 1 Դեկտեմբեր 1898, էջ 356):

22 1867ին, երբ խումբ մը ընկերներով վենետիկ հասած է Արփիարեան, եւ Ռափայէլեան վարժարանի մէջ բախտը ունեցած Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի տեսութեան շրջանին՝ մինչեւ 1870, անոր ձեռնասունը դառնալու, վարժարանի անուան փոփոխութիւնը տակաւին տեղի չէր ունեցած: Յաճախ կրկնուող այս շփոթը դարձանելու մտադրութեամբ, հարկ է նշել, թէ՛ վենետիկի Մեծ Ջրանցքին վրայ, վարժարանին գործակալութեան վարժած Palazzo Pesaro կոչուած ապարանքին մէջ, 1836 Սեպտեմբեր 11ին կատարուած է բացման հանդիսութիւնը 1850ին՝ Ai Carmini թաղամասին մէջ կը գնուի Zenobio ընտանիքին պատկանող վենետիկեան հին արուեստի չքնաղ պալատը, իր որմնանկարներով հարուստ եւ կաւճածեփ դահլիճով, եւ հանդիպակաց անդիական պարտէզով: Աշակերտութիւնը ձոն փոխադրուելով, բացման հանդէսը տեղի կ'ունենայ նոյն տարուան Հոկտեմբեր 21ին:

1870ի փարիզի Comence սարսափէն խոյս տուած Մուրատեան վարժարանի որբացեալ եւ անօթեան մնացած սաները կը պատսպարուին Ռափայէլեան վարժարանի յարկին ներքեւ: Այդ թուականէն սկսեալ, երկու վարժարաններու միացումով, կրթական արդ հաստատութիւնը կը կոչուի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան, մինչեւ իր փակումը՝ երկրորդ հազարամեակի վերջաւորութեան (Հ. Բարսեղ վ. Սարգիսեան, *Նրբհարկ-բամբալ կրթական Գործունէութիւն վենետիկ Միսիթարեան Միաբանութեան*, հատոր Ա. 1746-1901, վենետիկ Ս. Ղազար, 1936, էջ 145, 171, 175; «ի Յիշատակ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանաց, 1836-1936», *Բազմալէզ, 1843-1936*, թիւ 8-12, էջ 226-227, 558-559):

23 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց*, հատոր Ա., վենետիկ, Ս. Ղազար, 1889, հատոր Բ.՝ 1870:

Յուշիկներու մէջ գործածուած Հայկակը՝ Արփիարեան կ'ընտրէ որպէս գրական անուն՝ 1878 գարունէն սկսեալ, ամբողջ երեսուն տարի Թիֆլիսի Մշակին մէջ, որպէս սեփական թղթակից, Հայկակ ստորագրութեամբ կ'երեւին Արփիարեանի թղթակցութիւնները՝ օրը օրին լուսաբանելով բազմապիսի հարցեր՝ կենդանի կապ հանդիսանալով արեւելահայ եւ արեւմտահայ հաստեմաններուն միջեւ:

24 Արարատեան Ընկերութիւնը հիմնուած է 15 Ապրիլ 1876ին, Օրթոգլիդի մէջ, Պոլիս՝ խումբ մը խանդավառ երիտասարդներու՝ գլխաւորութեամբ Մինաս Զերագի, Արփիար Արփիարեանի եւ Մկրտիչ Փոթթուգլեանի, կողմէ: Ընկերակցութեան նպատակը կ'ըլլայ՝ «Պոլիս գտնուող հայ տղոց ձրիաբար ուսումն եւ արհեստ ուսուցանելը: Ընկերութեան Հիմնական Կանոնագիրը եւ Ներքին Կանոնագիրը լոյս կ'ընծայէ 1877ին: Ընկերութիւնը 1870, 1877-1878 եւ 1878-1879ին լոյս կ'ընծայէ «Տեղեկագիրներու Արփիարեան այս մասին կը պատմէ. «Կ. Պոլիս 1876-ին կազմուած Արարատեան ընկերութիւնը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ հայոց ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան սեւեռեց: Պոլսեցի մը՝ Սկրտիչ Փոթթուգլեան՝ Հայաստան կ'երթար իբր Պոլսոյ կրթական եւ գաղափարական պատգամատուրը: Թիֆլիսցի մը՝ Գրիգոր Արծրունի՝ կ'ովկասեան ձեռքը ամոր կ'երկնցնէր: Կասպուրականը հայ հայրենիքը անձնատուրեց. Թիֆլիսն ու Պոլիսը ամոր շուրջը բոլորեցան, եւ իրենց հետ, ամբողջ Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հայերը կը միացնէր: Միեւնոյն ժամանակ կը ծագէր ռուսերուրը պատերազմը: Ռուսա-

կան գեներով ձեռք բերուած յաղթանակ մը բնականաբար հզօրապէս պիտի ազդէր թուրքոյ հայոց վրայ եւ գանձեր ուժգնօրէն դէպի ռուսահայերը պիտի մղէր: Պատե-
րազմին յաջորդեց Հայաստանի մեծ սովը: Ռուսիոյ հայերը փութացին իրենց բոքահ-
պատակ եղբայրները անօթութենէ փրկել: Սրտակցութեան թուականը ողջունուեցաւ:
Այդ քանի մը տարուան ժամանակամիջոցին, Ռուսիոյ հայերը թուրքոյ հայոց ամե-
նամեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէին, առանց փոխադարձ ակնկալութեան մը,
վասնզի անոնցմէ ոեւէ կերպով օգտուելու հարկին մէջ չէին բարեբախտաբար: Այս
անշահախնդիր բարեսացականութիւնը մեծ ոյժ մըն էր համերաշխութեան գաղափա-
րին համար:

Յարաբերութիւններու սկզբնատրութեան բարեյաջող տարիները, թուրքոյ հայերը
ոեւէ որոշ գաղափար մը չունէին Արեւելեան հայոց մտաւորականութեան վրայ: Դեռ
1876-ին՝ Արարատեան հիմնարկութեան թուականը՝ «Մշակ»-ը անժամօք էր: Նոյն
իսկ այն Արարատեանները, որոնք քիչ յետոյ այնքան սերտ յարաբերութիւններ պի-
տի ունենային Կովկասու յառաջդիմական բերքին հետ, անոր երեւումէն հինգ տարի
ետըը անունն իսկ լսած չէին» (Արփիար Արփիարեան, *Պատմութիւն ԺԹ. Դարու
Թուրքոյ Հայոց Գրականութեան*, տպարան Յուսաբեր, Գաշիկէ 1944, էջ 108-107):
Արփիարեան՝ նոյն հարցին մասին ուրիշ տեղ մը ալ մանրամասնութիւններ եւս կը
հաղորդէ. «Պերլինն երկու տարի առաջ, 1876ի սկիզբները, Պոլսոյ Օրթագեղ թաղը
քանի մը երիտասարդ կը հիմնէին Արարատեան ընկերութիւնը որ երեք տարուան
մէջ Վասպուրականի գեղերը նախակրթարաններ հիմնեց, ու Վան վարժապետանոց
մը, եւ իր շրջանակին մէջ առաւ Տերսիմը ուր Զարսամճախ, Բերրի, Խոսիս, Չմշկա-
ծագ կը բացուէին Արարատեան վարժարանները, որոնց իր դրամը կը շուայէր Կով-
կաս «Մշակ»ի միջնորդութեամբ:

Միեւնոյն ատենները մոր ընթացաւարտ քանի մը պատանի նոյն Օրթագեղ թաղը կը
հիմնէին Արեւելեան ընկերութիւնը որ շուտով կը միանար Դպրոցասիրացին, տարի-
ներ առաջ Կալաթա-Մերայի Լիւթին մէջ հայ աշակերտներու հիմնած ընկերութիւնը.
ու այդ միացումով Մուշէն Ալաշկերտ գեղական կեդրոնական վարժարաններ կը
բոյնէին:

Կիլիկեանը 1879ին Ներսէս պատրիարքի հովանաւորութեամբ խանդավառ եռանդով
կ'ընդգրկէր Կիլիկիան: Հանրային բաղձանքը, մասնաւոր Կովկասէն, այս երեք ըն-
կերութիւններուն միացումին կը ցանկար. 1880 յունիս 1ի կիրակին հիմնական Կեդ-
րոնական վարժարանի սրահին մէջ Տքք. Ռափայելեանի նախագահութեամբ միու-
թիւնը կը հռչակուէր: Ու տասնընից տարի ետքը ուրիշ բժիշկ մը, Ռափայելեանի բա-
րեկամը, Արարատեան ընկերութեան 1878ի հանդէսին նախագահող, Ստեփան փա-
շա Արսլանեան, իր ձեռքովը հողը կը դնէ վերջին ճշխարքները այս մարմնին» (Նոր
հեանք, Բ. տարի, թիւ 11, 1 Յունուար 1899, էջ 184-185): Վանի վարժապետանոցին մա-
սին տե՛ս՝ նոյն, թիւ 15, 1 Օգոստոս, 1899, էջ 230-232; նաեւ՝ Արշակ Ալթոյանեան, Մի-
նաս Զերազ, Իր հեանքը Եւ Գործը, Իր 80 Ամեայ Յօրեքնանի Առթիւ, տպ. Յարէթ-
Պաղտասար, Գաշիկէ, 1927, էջ 79-108; Արփիարեան, «Հայաստան Եւ Կ. Պոլիս», Նոր
հեանք, Բ. տարի, թիւ 13, էջ 198-198, թիւ 14, էջ 210-214, թիւ 15, էջ 228-232, թիւ 16, էջ
243-248, թիւ 17, էջ 265-271, թիւ 18, էջ 275-278.

25 1880 Յունիս 1ին, Արարատեան Ընկերութեան կը միանան Դպրոցասիրաց-Արեւելեան
եւ Կիլիկեան ընկերութիւնները, հիմնելու համար «Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոցը»,
որ 1890ին կը հրատարակէ Հիմնական հանձնագիր Միացեալ Ընկերութեան Հայոց, Ի
1 Յունիս 1880: Նպատակ Հայարեան Գաւառաց Մէջ կրթութիւն Մաւառի, 18 էջանի

գրքով: Ընկերութիւնը հրատարակած է երկու տեղեկագիր՝ 1880-81 եւ 1882-83 տարիներու գործունէութեան մասին: Միացեալի կազմութեան պարագաներուն, կազմալուծումին, վերակազմութեան եւ գործունէութեան զարդելուն մասին տե՛ս՝ Միջախէլ Նաթանեան, «Յուշեր եւ Նօթեր-Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը Կիլիկիոյ Մէջ», Փաշքար Բացառիկ, 1947, էջ 52-87; Է. Կոստանդեան, «Միացեալ Ընկերութիւն Հայոց», Հայրական Հարց Հանրադիտարան, Հայկական Հանրադիտարանի Գլխաւոր Ուժադրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 331:

Արեւելահայ եւ արեւմտահայ փոխգնութեան գործընթացին մասին, Բաֆֆի իր «Եպատեսնեք» գրութեան մէջ կ'ըսէ. «Երբ Կ. Պօլսում կազմուեցին զանազան ընկերութիւններ» - «Արարատեան», «Կիլիկեան», «Դպրոցասիրաց-արեւելեան» - Հայաստանում ուսում տարածելու նպատակով, մեզանից շատերը սկսեցին մտածել ի՞նչ հարկաւոր են այսքան ընկերութիւններ, միթէ նպատակը միեւնոյնը չէ, անելի լաւ չէր լինի եթէ բոլորը միանային, կազմէին մի ամբողջ եւ անելի հիմնաւոր ընկերութիւն:

Ստանդարտները իրաւացի էին: Ընկերութիւնները կազմուած էին քարեգործական հիմունքների վրայ եւ պիտի պահպանուէին նուիրատուութիւններով: Բայց մեր հասարակութիւնը չգիտէր՝ ո՞ր մէկին նուիրել իւր համաձայնութիւնները: Բոլորը միեւնոյն ասպարեզում, բոլորը միեւնոյն նպատակի համար էին գործում:

Կ. Պօլսի հայերը, որոնք անել մեծ յոյսեր, անելի մեծ ակնկալութիւններ ունին մեզանից, ռուսահայերիցս,- ինչպէ՛ս նիւթական օժանդակութիւնների կողմից,- ընկերութիւնները միացնելու հարցի մէջ ոչ միայն մեզ հետ համաձայն գտնուեցան այլ լիապէս կատարեցին մեր փափազը, մամուլի մէջ հրատարակուեցաւ որ ընկերութիւնները արդէն միացել են ընդունելով «Միացեալ ընկերութիւնը» անունը:

Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել:

Այժմ մնում է մեզ կրկնապատկել մեր քարեգործական եռանդը, եւ մեր նիւթական զոհաբերութիւններով միացեալ ընկերութիւններին ուժ եւ խրախոյս տալ:

Մեզանից ամեն մէկը համոզուած է, որ ուսումը, կրթութիւնը, ամենագլխաւոր միջոցներն են, որոնք, թե՛ն փոքր ինչ ուշ, թե՛ն դանդաղ կերպով, բայց վերջապէս կը հարթեն անելի հիմնաւոր ճանապարհի տաճկահայերի առջեւ մի ապագայ քարօրութեան հասնելու համար: Մենք համոզուած ենք որ Թիւրքիայի հայը դպրոցի մէջ պիտի գտնէ իւր վերածնութիւնը, իւր քախտը: Եւ այն քարիքները, որոնցից մինչեւ այսօր զրկել էր հային քարբարոս Թիւրքիան,- այն քարիքները, որ եւրոպական դիպլոմատիան այնքան ժխտութեամբ է քաժանում հայերին,- հայի որդիները պիտի ստանան դպրոցական վարժապետի ձեռքից:

Բայց Թիւրքիայի հայը աղքատ է: Թիւրքաց հարստահարութիւնը այն աստիճան քամել է նրա նիւթական զօրութիւնը, որ նա հազիւ թէ կարող էր իւր դպրոցները կամեւորաւ, նպատակայարմար կերպով առաջ տանել, եթէ դրսից օգնութիւն չլինի:

Ռուսաստանի հայերը այժմ պէտք է կատարեն տաճկահայերի վերաբերութեամբ մոյնը, ինչ որ մի ժամանակ իրանց ոսկիներով անում էին Հնդկաստանի հայերը ամբողջ ազգի համար: Ռուսաստանի հայերը, քնակուելով մի քարեկարգ պետութեան հովանաւորութեան ներքոյ, նիւթապէս անելի քարեքախտ վիճակի մէջ են գտնուում, քան իրանց տաճկահայատակ եղբայրները:

Հնդկաստանի հայերը թողնցին ազգի համար խոշոր կտակներ, նրանց փողերով զանազան երկրներում հիմնուեցան քազմաթիւ դպրոցներ: Յանկալի կը լինէր, որ մենք հետեւե՛լիք նրանց օրինակին: Բայց մեր պահանջը համեստ է, մենք խոշոր կտակներ չենք պահանջում:

Մեզանից ոչ մէկի տնտեսութեան մէջ մի զգալի փոփոխութիւն չէր լինի, եթէ մեզ վրայ քարոյական պարտք կը դնենք իւրաքանչիւր տարի շարունակ կերպով, մեր կարողութեան համեմատ, մի քանի թուր մուիրել Կ. Պօլսի միացեալ ընկերութիւններին: Այդ թուրքիներէ կը կազմուէին նշանաւոր գումարներ: Ռուսաստանի հայերը «Արաբատեան ընկերութեան վերաբերութեամբ ցոյց տուցին իրանց քարեգործական եռանդը, թէ որքան համակրում են կրթութեան գործին տաճկական Հայաստանում: Յոյս ունինք, որ այժմ անելի եւս պիտի քազմապատկեն իւրանց գոհաբերութիւնները, երբ մասնաւոր ընկերութիւններէ կազմուել է հոյակապ, հիմնաւոր ընկերութիւն» (Րաֆֆի, *Տաճկահայք*, տպար. Մ. Շարաձէի եւ ընկ., Տիփլիս, 1896, էջ 74-76):

26 **Զօհրապ որ մօտէն հետեւող մը եղած է Արփիարեանի հրապարակազրական նոր ուղիին, Մասիսի 1, 8, 1892ի համարին մէջ, ներկայացնելով ճնոր լրագրութիւնը, կը կատարէ իւրաքանչիւն գնահատում մը.** «Պոլսոյ մոր լրագրութիւնը *Արեւելքով* կը սկսի անելի շատ իմաստասիրութիւն հանրային խնդիրներու, անելի մօտ տեղեկութիւն եւրոպական ազգերում վրայ, անհատական գծում խնդիրներն ու վէճերը՝ տեղի տալով ընդհանուր տեսութիւններու. հայ լեզուն այս կամ այն խմբագրապետի գծած անձուկ սահմանները կոխտնելով, վերստացած իր ժողովրդեան քարքառի անկախութիւնը. խմբագրութիւնը՝ դադրելով արհեստ մը լինելէ, արուեստ դառնալու համար. գրական մոր սեռեր՝ գրական մոր մարդերու ձեռքով, ամէնը միեւնոյն անփոփոխ նպատակին կապուած, հասարակութեան պէտքերուն ըմբռնումը: Ահաասիկ մոր լրագրութիւնը: ...

Նորերով՝ լրագրական արժանապատուութեան զգացումը խստութեամբ յայտնուած ու պահուած է միշտ. մտքացկանութիւնը դադրած է էջեր գրաւել թերթերու մէջ. մորերէն ոչ որ շնորհակալութիւն պիտի յայտնէ, եթէ իր թերթէն հատ մը, տասը հատ, հազար հատ գնեն կամ մուիրեն ասոր կամ անոր. դրամական աջակցութեան՝ քաջալերութեան՝ պատուակալ քառերու տակ մոր թերթերը ըմբռնողներէն ողորմութիւն չեն ուզած եւ պիտի չուզեն երբեք» (Գրիգոր **Զօհրապ**, *Մեր հեռանքէն*, Գաւիթէ, 1945, էջ 46-48):

Այլ տեղ մը՝ Զօհրապ Արփիարեանը կը ներկայացնէ իւրին. ներշնչող անհատականութիւն. «Իրմով սկսած ու քաջալերուած է միշտ այն երիտասարդ գողներու շարքը որ մեր հրապարակագրութեան այժմու ռամիկ, թէ որ կ'ուզէր հասկնալի ու սրտի մօտիկ հանգամանքը տուած են:

Ջուրի արձակումի մը պէս կու գայ, կ'անցնի, կը տարածուի, կը լայնմայ, կ'անձկանայ ու կ'անհետի յանկարծ եւ օր մը անշուշտ պիտի գտնեն գետնին վրայ ակօս մը լրագրական արգասաւոր անցքին նշանակ» (Մասիս, 1892, թիւ 3989):

27 **Տէս՝ Ժանուարի 23:**

28 **Նուրեան Յովհաննէս Էֆենտի՝ Ժնան է 1830ին եւ եղբրականորէն մահացած է 1900ին. եղած է Օսմանեան պետութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներէն եւ ազգային-հասարակական կարեւոր դէմքերէն մէկը. Արփիարեան իր սովորական ուղղամտութեամբ ճիշդ բնորոշած է զինք.** «Թիւրքիոյ պետական ծառայութեան մէջ գտնուող Հայերը նշանաւոր երկու տիպար կը ներկայացնեն՝ Օտեան եւ Նուրեան»: Աւելի յառաջ *Օտեանի* իր անկեղծութիւնը, *Արփիարեան կ'ըսէ.* «Չեմ ճանչնար մէկը որ ինծի չափ Նուրեան է. Էֆենտիի դէմ կոտող մը հանդիսացած ըլլայ: Երիտասարդութեան էն

թարմ օրերեն, այն ինչ մոր գրել սկսած, մինչև վերջին ատեններս անդուլ անդադար կոխ մղած եմ ընդդեմ այդ ամճատությունեան, կամ անկի ճիշդ՝ այն քաղաքական ուղղությունն որուն կը հետեւէր, ու հիմակ խղճիս քննութիւնը զիս ամօթապարտ չի թողոր: Հին գրածներս քան մը չունիմ ըսվա, քայց կը յիշեմ մաքառումներս, անոնց պատմութիւնները, ու չեմ գտներ ջնջելու ո՞նէ է կէտ մը:

Իր կենսագրութիւնը խառնուած է մեր ժամանակակից պատմութեան... եւ այդ առթիւ ուրուագծած Նուրեանը իր պզդեցիկ քաղաքական ամճատություն: Եթէ պատեհութիւն մերկայանայ իմծի գրել մեր վերջին տարիներու պատմութեան ուրիշ դրուագներ եւ, առիթ կ'ունենամ այդ շահագրգռական դէմքը ուրիշ երեւոյթներու ներքեւ ալ ուսումնասիրել» (Ա. Արփիարեան, «Անցեալի Դէմքեր՝ Նուրեան», Նոր Գեանք, Գ. տարի, Թիւ 6, 15 Մարտ 1900, էջ 83):

«Իր պարզ պատմագիր», «Ժամանակակից պատմութեան էջեր» գրի առնելով, Արփիարեան ներկայացուցած է «Կ. Պոլսոյ Պահպանողական Վարչութիւններէն շարքը, - որուն Ա. շրջանը եղած է 1885-1887, Նուրեան էֆենտի վարչութեան տարիները (տե՛ս՝ Արփիարեան, Նոր Գեանք, Ա. տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1898, էջ 3): Նուրեանի մասին անցողակի ակնարկներ կարելի է գտնել նաեւ Ազգապատմութիւն Գ. Հատորին մէջ, Հատուածներ՝ 2877, 2880, 2891, 2894, 2903, 2906, 2908, 3006, Յատկապէս Հատուած 2903ին մէջ, կայ շեշտակի բնորոշում մը՝ «Նուրեան իսկական ատենապետը»:

29 Բաղէշի Գաւառական Ժողովէն՝ Արփիարեան երեսփոխան կ'ընտրուէր Պոլսոյ Ազգային Ժողովին: Իր յաճախակի խիստ քննադատութիւններուն պատճառով, Ժողովի Ատենապետ Յովհաննէս էֆենտի, օր մը ինքնիրմէ ելած, կը փորձէ բռնի կերպով ամպլոնէն վար իջեցնել Արփիարեանը: այդ պահուն է որ վերջինս շառաչուն ապտակ մը կ'իջեցնէ անոր դէմքին: Շատ պատկերաւոր է Զօհրապի արտայայտութիւնը այդ մասին, «Ազգը Արփիարեանի ձեռքով ապտակեց զինքը»:

30 Նշուած երեք թերթերու Հրատարակութեան մասնակից ըլլալով, Արփիարեան կը պատմէ. «Պոլիս 1883-ին կամոնաւորապէս մէկ օրաթերք կը հրատարակուէր՝ Մասիսը: 1884-ին հրապարակ ելաւ Արեւելը, երկու օրաթերք չկրցիմ միահաղոյն ապրիլ: Արեւելի երեսուեմէ վեց ամիս ետը 33 տարուան Մասիսը, յարատեւելու անկարող, վաճառուեցաւ մոր թերթին ընկերութեան: Արեւելը 1884 յուլիս 1էն սկսեալ Թիւրքիոյ Հայոց միակ օրաթերքը մնաց մինչև 1891 յուլիս 13: Այդ թուականին Հայրենիք երբ իրր մոր հիմնարկութիւն մը երեւան եկաւ, մնամշտորհեալ ընկերութիւնը պարտաւորուեցաւ լուծուիլ եւ Արեւելը անհատի մը աշխատութեանը յամճնել: Կառավարութիւնը 1896-ին Հայրենիքը վերջնականապէս խափանելով Արեւելի գոյութիւնն ալ վերջնականապէս ապահովրած կը համարուէր. քայց քանի մը ամսէն ան ալ ջնջուեցաւ, ու Թիւրքիոյ Հայերը ատենի մը համար առանց օրաթերթի մնացին մինչև Քիւզանդիոսի սկզբնատրութիւնը, որուն գրեթէ զուգադիպեցաւ Մասիսին իր օրաթերք վերերեսմը, փոխան մախկին Արեւելին: Դուռը 1897-ին վերահաստատուեց Արեւելի արտօնագիրը որով Մասիսի շարունակութեանը պէտք չմնաց: Եւ հիւս միեւնոյն ծաւալով եւ միեւնոյն գնով երկու օրաթերք 1897էն ի վեր քաւական քարեյայտող վիճակի մէջ կ'ապրին Պոլիս» (Արփիարեան, «Կ. Պոլսոյ Մտաւորական Շարժումներ, Նոր Գեանք, Բ. տարի, Թիւ 19, 1 Հոկտեմբեր 1899, էջ 298-297):

Ժամանակի զրական շարժումներուն մօտէն հետեւած Զօպանեան յաւելեալ լրջ կը սփռէ այս մասին. «Արեւելի միջավայրին մէջ... Արփիարեան, այդ օրերուն, շատ կարեւորութիւն չէր տար լեզուի մաքրութեան ու ոճի կատարելութեան: Լեզուն էր գա-

դափարներով, եւ իր նպատակակէտն էր զանոնք արտայայտել. տոգորուած, տիրապետուած՝ պայքարի ոգիով եւ հեզմական մղումներով, իր գրիչը էն առաջ ատոնց գործիք դարձնել կ'ուզէր, կարելի եղածին չափ պարզ, գրեթէ արհամարհելով:

1896-ին Պոլսէն փախչելով Եւրոպա գալէն ետքն է որ, երբ սկսաւ ինքն ալ *Մերքիւր տը Յրանփի* ըմբերցող մը դառնալ, փոխեց իր գրելու ձեւը եւ արտադրեց արուեստի տեսակէտով լաւագոյն իր գործերը, անի ճոխ լեզուով, անի մուրը ոճով»:

...1889-ի վերջերը, Արփիարեան, ուրիշ Հնչակեան գործիչներու հետ, կը ձերբակալուէր ու բանտ կը դրուէր, եւ Բաշալեան կը փախչէր Փարիզ: Ատեն մը *Մասիս*-ը կը դադրէր:

1891-ին, Արփիարեան բանտէն ելելէն քիչ յետոյ, Յովհաննէս Շահնազարի հետ, կը հիմնէր *Հայրենիք* օրաթերթը, ուր *Արեւելք-Մասիս*(ով) սկստած հայ գրական ու համըրային կեանքի վերանորոգման շարժումը իր գազաթնակէտին կը հասներ:

Շահնազար հոն կը բերէր ոչ միայն իր փաստաբանական ասպարէզին վաստակած դրամը որ կարելի կը դարձնէր բերթին հրատարակութիւնը, այլ եւ ջղուտ, պայքարող հրապարակագրի մը գրիչը, որ յայտնութիւն մը եղաւ:

Արփիարեան կը շարունակէր իր համեղ քրոնիկները, երգիծական էջերը եւ ազատաշունչ հրապարակագրական յօդոածները (ազատաշունչ՝ ինչքան որ հետզհետէ խստացող համիտեան գրաքննութիւնը թոյլ կու տար):

...*Հայրենիքը* դարձաւ ամէնէն ժողովրդական բերթը գոր մինչեւ այն ատեն ունեցած ըլլար Արեւմտահայութիւնը, աղաներու տիրապետութեան տեղ դրաւ մտաւորականներու տիրապետութիւնը, զարգացուց քննադատական ոգին, զեղեցիկ գրականութեան սէրը տարածեց ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ, նպաստեց կազմելու մտաւոր արտադրութիւնները ջերմօրէն սիրող, անոնցմով ոգեւորուող հասարակութիւն մը, որ հետզհետէ ընդարձակուող ու կատարելագործուող ուժ պիտի դառնար՝ եթէ աղէտներու շարք մը չգար ամէն ինչ տակնուվրայ ընել» (*Զօպանեան, «Էլեւոն Բաշալեան Եւ Իր Գործը», Պաշար, Դեկտեմբեր 18, 1976, էջ 2*):

Արփիարեան *Հայրենիքի* վաստակին մէջ կը տեսնէ այլ բաներ եւս. Ան, արտայայտուելով ժամանակի գրական լեզուին մասին, կը գրէ. «Կ. Պոլսոյ հայերը պզտիկուց գրաբար ստրկելով ակամքցին կը լեցուի հոլովումներով, խոնարհումներով, դարձուածներով, որոնք բնական չերեւիր ընթացիկ լեզուին մէջ, իսկ գրութեան մէջ ալ կարծես անբնական չեն երեւիր: Պոլսեցիներուն գրաբարի այս հակումը զլխաւոր պատճառներէն մէկը եղաւ աշխարհաբարին *պաշտպանութեանը*: Որքան գրող՝ ուցէ այնքան ալ լեզու Պոլիս: Կամոնատութիւնը մոր սկսած է մտնել, տասնեակ տարիէ ի վեր. *Հայրենիքի* հրատարակութեամբը սկզբնատրութիւն եղաւ միօրինակ աշխարհաբարի մը հետեւելու գաղափարին: Իսկ Կովկասի հայերը միօրինակ քերականութիւն մը ունին արդէն: Թիֆլիսի ո՞ր բերթն ալ առնէք, կովկասեան ո՞ր հեղինակութիւնն ալ առնէք, ամէնուն ալ քերականութիւնը միեւնոյնն է:

Կ. Պոլսոյ գրողները իրենց մոր լեզուին կազմակերպութեանը մէջ գրաբարի աջակցութեանը շատ դիմեցին, քայց ուղղակի Հայաստանի ժողովուրդին բարբառը չգիտցան: Կովկասցի գրագէտը ուղղակի Հայաստանի բարբառը ստովեցաւ, քայց գրաբարէն հեռու մնաց» (Արփիարեան, *Պատմութիւն, էջ 70-71*):

Արեւելքի, Արեւելք-Մասիսի խմբագրութիւններու միացումին եւ *Հայրենիքի* հիմնադրութեան մասին իրազեկի եւ մասնակիցի շահեկան տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Արփիարեան՝ իր *Պատմութեան* 101-106, 109-112, 124-128, 172-176, 179-186, 196րդ էջերուն վրայ:

Ներկայացուող ժամանակաշրջանի գրասէր երիտասարդներէն մէկը՝ Նորելուկ Բանաստեղծ Վահան Մալեգեան իր կարգին կ'ոգեկոչէ. «Այդ միջոցին կը հրատարակուէին, իբրեւ գրականութեան ջահակիրներ, «Հայրենիք», եւ «Արեւելք» օրաթերթերը եւ «Մասիս» գրական շաբաթաթերթը, աշխատակցութեամբ ականատու գրողներու եւ տաղանդաւոր սկսնակներու: Գրականութիւնը երբեք այն աստիճան տիրապետող չէր Կ. Պոլսի մէջ որքան այդ շրջանին. մոր շարժում մըն էր ան, որ կը զուգընթացմար ազգային զարթոնմին հետ, եւ այդ շարժումին գլխաւոր ուսիվիրան էր, Յ. Շահմարալարի եւ Լ. Բաշալեանի հետ, Արփիար Արփիարեան, իր սպայակոյտովը դիրք բռնած «Հայրենիք»ի խմբագրութեան մէջ, որ ժամադրաւայրը դարձած էր մեր առաջին յեղափոխականներուն եւ օրուան ամենէն սիրուած գրողներուն» (*Անցած Օրեր...*, Յուշամատենան Գաղտնիքի Գրական Երեկոյթներու, 1892-1894, Բարիդ, 1927, Գեղարուեստական Հայ Տպարան, էջ 34):

31 Զօհրապի վկայութեամբ, Արփիարեանի «մշտնջենական պատիւը պիտի ըլլայ մեր

մէջ, իր Օրուան կենսաբերովը՝ առաջին ինքը տամիլը, մօտեցնելը գրականութիւնը ժողովուրդին, փոխանակ ժողովուրդը բերելու ամխախտ գրականութեան մը ամմատչելի բարձունքին» (*Մասիս*, 1892, թիւ 3969): Իսկ Հ. Ճանաչեան «գրական Հանգամանք» կու տայ Օրուան Կեանքի շարքերուն, որոնք սկսած էին Արեւելքի 1884 թիւ 1էն մինչեւ 1888 տարին, շարունակուած Մասիսի մէջ 1887-1890 տարիներու ընթացքին, իսկ աւելի ետք՝ Հայրենիքի ու Նոր Կեանքի մէջ ցանցառարար (Հ. Մետրուկ Վ. Ճանաչեան, *Պատմութիւն Արգի Հայ Գրականութեան (Վերածնունդի Շրջանէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1953, հատոր Ա., էջ 428):

Գրականութեան պատմութեան անցած այս ակնարկներուն մասին՝ Գառնիկ Ստեփանեան կը գրէ. ««Արեւելք» օրաթերթի բաժիններից եւ ոչ մէկը այնպիսի աղմուկ չի հանում, որքան Արփիարեանի «Օրուան կեանքը» ակնարկները, որոնք տպագրուած էին Հրագրան ստորագրութեամբ: Դրանք փաստօրէն կիսագեղարուեստական ստեղծագործութիւններ էին, որոնք արծարծում էին քաղաքական հարցեր: Դրանք արտացոլում էին Պոլսի ժամանակակից տնտեսական, քաղաքական եւ ազգային կեանքը: Ու՛րջ միանգամայն իրօրինակ էր: Հրագրանը կարողանում էր այդ բազմազան երեւոյթները ներկայացնելու համար ընտրել գրաւիչ պատմեական» (*Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն*, հատոր Զորրորդ, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երևան, էջ 378):

32 «Հողվորիք»ները՝ «Շիրակ», 1905 թ. 1, 5, 1906, թ. 1, 1907, թ. 6, 8, 9, իր գրական, ընկերային եւ քաղաքական կեանքի յուշերուն փունջերն են նուիրում օրուան մեռելներու յիշատակին: Առանց զուտ գրական քնարերգական էջեր ըլլալու, անոնք անկեղծ ու զգացումած շնչու մը ունին, անդրիշիւմեան յարգանք մը անոնց՝ որ օգտակար ծառայութիւն մը մատուցած են իրենց ազգին, ու հիմա իրարմը ցրտած՝ կը հանգչին զանազան վայրեր, հեռու խնամոտ ու զուրգուրտ ձեռքեր: Ինքը կը ցանկայ լրացնել պակասը այդ գոտու սրտին, ու կը փոխ ծաղիկ անոնց անշուք *հողվորիք*ին վրայ՝ խօսքի մը, տեղի մը մէջ մշտնջենատրելու համար անոնց գործն ու յիշատակը, մոռացումի իսկական մահէն փրկելու ազնուական գաղափարով» (*Ճանաչեան*, էջ 427):

33 Կարմիր Ժամուշը՝ «ազգային յեղափոխական կեանքը առնուած վէպ մըն է, բայց իրականութեան մէջ՝ ան կը ներկայացնէ երկու հակընդդէմ տարրերու մտածելակերպը, պայքարը» (*Շահպազ*, էջ 582): Անոր *Նիւթը՝ Արփիարեան յղացած է Լոնտոնի մէջ*

1889ին, սակայն, մասամբ՝ նախ տպած է Վենետիկ հրատարակած Հայ Հանդէսին մէջ, 1902ին, ապա՝ ամբողջութեամբ լոյս տեսած է Ս. Պետերբուրգ հրատարակուած Բանբեր Գրականութեան Եւ Արուեստի մէջ, (Հանդէս վեցամսեայ, 1903, Գիրք Ա., էջ 1-61): Կարմիր ժամուցը տպուած է Վառնա 1908ին, նաեւ՝ Պոլիս (տպարան Արեւելք, անթուակիր), Պէլլուժ՝ 1937ին, 1950ին, 1956ին, 1966ին, 1986ին, Վենետիկ-Ս. Ղազար՝ 1956ին եւ 1983ին՝ «Գրական Յուլիներ» մատենաշարով, Գահիրէ՝ 1950ին, ինչպէս նաեւ Երեւան՝ 1987ին, «Հայ Դասականների Գրադարան» մատենաշարով: Վիպակին ամփոփումը տեսնել՝ Ճանաչեան, էջ 434:

34 «Հարցաքննութեան» մասին Արփիար ըսած է՝ թէ «այդ հրատարակուած բոլորը ատաղձիմ տողէն մինչեւ վերջինը ամբողջովին կեղծատրութիւն է»:

Շահագաղի Հաստատումով՝ «այս ատեմագրութիւնը (proces-verbal), ինքնին կեղծ ու շինծու է, ինչ որ իր առարկայական շարադրութեամբն իսկ կը յայտնուի իսկոյն: Ով որ զայն շինած է, զայն շարադրած է՝ իր առաջին տողէն կը մատնէ իր տգիտութիւնը՝ հարցաքննութեան մասին, մամաւանդ պատճալով խնդիրներու առթիւ կատարուած ոստիկանական հարցաքննութեանց օրինական ամենէն տարրական պայմաններում համոզել, - մամաւանդ երբ խնդրոյ առարկայ եղող հարցաքննութիւնը ոստիկանական մախարար մը կատարած է» (Շահագաղ, էջ 268, ուր եւ յաջորդող էջերուն մէջ կարելի է գտնել ձեռքակալութեան տուեալները, Հարցաքննիչ պաշտօնեայի Հարցումներն ու Արփիարեանի պատասխանները, առաջին ատենագրութիւնը, երկրորդ Հարցաքննութեան ատենագրութիւնը եւ վերջին Հարցաքննութիւնը):

35 Զօպանեան կը պնդէ, թէ «այդ թղթերը Դրօշակեան կուսակցութեան յանձնուած են Թիֆլիմճիէք մատնիչին ձեռքով: «Դրօշակ»-ի խմբագրութիւնը գիտէ որ Թիֆլիմճիէք այդ թղթերում գիտը կատարեց՝ Արփիարեանի հետ խմբագրական կոլի մը ունեւալէ ետքը» (Անահատ, 1900, թիւ 4-5):

36 Մկրտիչ Ս. Թիւթիւնճիէք (Թիւթիւնճեան), ռումանաւայ է, որպէս վիրաբոյժ վկայուած է Պուլքըշի բժշկական վարժարանէն:

37 Տամատեան իր սկզբնական «այնպիսի վտանգատուր ճիւղ մըն էր» արտայայտութիւնը փոխարինած է «մարդ մըն էր» արտայայտութեամբ:

38 Թիւթիւնճիէք տէր եւ խմբագիրն էր Դանուբ, Le Danube թերթին, որ լոյս տեսած է Ռուսնուքի մէջ, 1891-92ին, 16 համար, 8 էջերով, նախ՝ որպէս Հանդէս եօթնօրեայ, ապա՝ երկշաբաթաթերթ, նպատակ ունենալով զբաղիլ Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ Հայ գաղթականութեամբ եւ տեղեկութիւններ Հաղորդել այլուր գտնուող Հայոց կեանքի մասին:

39 Ռուսնուքի մէջ նախքան իր սեփական տպարանը ունենալը, Մարտէյլի Ս. Փորթուգալեանի տպարանէն լոյս տեսած են Թիւթիւնճիէքի Հետեւեալ աշխատասիրութիւնները, երբեմն «Ապրիլարիկ» գրական անունով: - Աշատութիւն Պուլկարիոյ Եւ Կենսագրութիւնք Պուլկար Ապտաւարաց (1888, 128 էջ), Իմ Հայրապապան Ընկերը (Գ. Պօլոյ Հայոց Կեանքէն Առնուած Մի Իրական Վէպ). (1889, 89 էջ), Հայաստանի Թշուառները, Իրական Վէպ (1889, 102 էջ): Ան հրատարակած է նաեւ այլ ճատորներ՝ Մուսայ Պէյ Եւ Իւր Մարսապեդի Յզեռնագործութիւնք (Ռուսնուք, 1892), Վաշխառուին Աղլիկը, Մի-

րազմէս (Կ. Պոլիս, 1894, 139 էջ), *Ծածուկ Մեղք Մարդկային Սեռի Եւ Կամ Աբորդաժա-
կան Հիւանդութիւնք* (Կ. Պոլիս, 1894, 72 էջ)։

40 «Տխրամիթներու պատրաստութեան գործ»ին մասին՝ այլ տեղեկութեան չենք հանդի-
պած։ Պանք Օթոմանի գրաւութի կազմակերպիչներէն Արմէն Գարօ, միայն կը յիշա-
տակէ կուսակցութեան պատկանող «Իւսկիւտարի գաղտնի ձուլարան»ին եւ «Բերայի
արհեստանոց»ին մասին (Արմէն Գարօ, *Ապրուած Օրեր*, Հայրենիք տպարան, Բոստօն,
1948, էջ 94)։ Մինչ, «Մեկիք» ստորագրութեամբ նամակ մը որոշ լոյս կը սփռէ այս ուղ-
ղութեամբ՝ «...քուլգարներու ներկայացուցիչը երկու օր է հոս եկած է յատկապէս մեզ
հետ քանակցելու համար։ Անոնք կ'ուզեն գործել *դիմամիտով* եւ մեր գործակցութիւն
կ'ուզեն։ Մենք տակաւին քանակցութեան մէջ ենք, տակաւին վերջնական համաձայ-
նութիւն չտուինք» («Յ. Իւսուֆեանի Նամակները Դրօշակի Խմբագրութեան», *Հիւան,*
Հատոր Ա., էջ 238)։ Մանր այլ ակնարկներ կան՝ նոյն անձի 9 *Սեպտեմբեր*, 1896, եւ 18
Սեպտեմբեր, 1896 թուակիր նամակներուն մէջ (նոյն, էջ 242-243), ինչպէս նաեւ 8- *Իւ-*
սուֆեանի 11՝ *Հոկտեմբեր* 1895ի (նոյն, էջ 250), 8/20 *Փետրուար* 1896, 10/22 *Փետրուար*,
1896 թուակիր նամակներուն մէջ (նոյն, էջ 250, 276, 280)։

41 Այս մասին, *Դրօշակ*, իր, No 8, *Յուլիս* 1896, էջ 1, կը գրէ. «Մատնիչ Վիրաբոյժ Թիւ-
քիմցեւի Զարկում։ Սօֆիայից մեզ հետագրում են.-
Յումիսի 23-ին (մ.տ.) երեկոյեան ժամը 9-ին, Կ. Պօլսում դաշնակցականները զար-
կեցին նշանաւոր ՄԱՏՆԻՉ Վիրաբոյժ ԹԻՒԹԻՒՆՋԵՎԻԷ։ Մատնիչը մերձ ի մահ է։
Ահաբեկիչները ազատ են։ Ժողովրդի ոգեւորութիւնը անսահման է։ Անսահման է
մոլովպէս քիւրք կառավարութեան սարսափը։ Կառավարչական շրջանների մէջ ընդ-
հանուր յուզումը։ Մանրամասնութիւնները մամակով։
«Թիւքիմցեւի կը սպաննուի Դաշնակցութեան հրամանով եւ վճռագործ կոմիտէին
անմիջական ջոնթրօլին ներքոյ, Հնչակեանները կը փութան իրենց վերագրելու այդ
գործը։ Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէն թէ՛ մասնատրապէս եւ
թէ՛ հրապարակաւ հրաւեր կը կարդայ Հնչակեաններուն տնտեսելու եւ ապացուցանե-
լու իրենց պնդածը. դեռ պիտի ապացուցանեն» (*Հիւան, Հատոր Ա.*, էջ 223)։

42 Չայեան Էլիսան Էֆենտի՝ կարող եւ խոհական անձնաւորութեան համբաւ ստացած
անձ մը։ Եղած է ազգային շրջանակի մէջ՝ Քաղաքական Ժողովի ատենադպիր, իսկ Օս-
մանեան Արտաքին Գործոց նախարարութեան մէջ՝ խորհրդականութեան օգնական եւ
ապա Պետական Խորհուրդ անցած։ Մահացած է 1902 Ապրիլ 21ին (*Ազգապատում*, Գ.
Հատոր, Հատուած 3097)։ Իր անուան յիշատակութեան կը հանդիպինք նաեւ Հատուած
2993, 2996, 3075, 3119ի մէջ։

43 Պարբերական մամուլի եւ պատմական գրականութեան մէջ դրական գնահատական
արձանագրուած է Խարախանեան Ներսէս Վարդապետի (ապա Շախկոպոս) մասին։
Քիլի (1890) եւ Մուշ-Տարօնի (1889) ընդհանուր վանահայր-առաջնորդութեան շրջա-
նին, «իւր անձնէր գործունէութեան համար, իբրեւ ժողովրդական հովիւ, մա տաճիկ
քոմակալ կառավարութեան կողմից կրեց ամենայն հալածանք, եւ վերջին տարիներ
ընկնակցեց քանտում, որից ազատուեց միայն վերջին ժամանակները» [Դովիդ-
եան] պատրիարքի եւ երուպական դեսպանների ազդու պահանջումների շնորհիւ»
(*Դրօշակ*, I No 12, *Սեպտեմբեր* 1896, էջ 8-9; II No 13, 15 *Սեպտեմբեր* 1896, 15 7-8)։

խարսխանեան վրդ- յաջորդած էր Գարեգին եպիսկոպոս Սրուանձտեանցին, սակայն քանի մը տարի հաջիւ կրցած կատարել իր առաջնորդական դժուարին պաշտօնը, եւ աքսորուած իջրեւ քաղաքական յանցաւոր Ս. Երուսաղէմի Հայոց վանքը Հոն 12 տարիներ փակուած մնալէ յետոյ, շնորհիւ Սահմանադրութեան վերահռչակման, Պոլիս դարձած, եւ երկրորդ անգամ ընտրուած է առաջնորդ եւ ընդհանուր վանահայր Տարօնոյ վիճակին (Կարապետ Վարդապետ Լուսարարեան, Գաւազնապարհ, Յարթորդութիւնք Վանահայր Ռւստիս Ս. Կարապետի Տարօնոյ, ի տպարանի Առաք. Աթոռոյ Ս. Թակովեանց, Երուսաղէմ, 1912, էջ 113-114, 118)։

Իր մասին յատկանշական է Միքայէլ Վարանդեանի վկայութիւնը. «Տարօնի ժողովրդական վերազարթումի գործին մէջ առաջնակարգ դեր խաղաց մեր քաղաքային եկեղեցականներն մէկը — Ներսէս վարդապետ Խարախանեան։... Զաջածանօթ էր երկրի պայմաններին, ինքը բնիկ տարօնցի (Մշոյ Յարանցի) լինելով։... Խարախանեան, Սկրտիչ Սարեան եւ քաղմաթիւ եկեղեցականներ, Խորինեանի հայրենաշունչ գաղափարներով սնած, պատրաստեցին Դոտամ-Բարձրասամրակի մէջ ազատասէր, յեղափոխական առաքեալներու սերունդ մը, որոնցմէ էին, ի միջի այլոց, Ագրիպանեան, Գեորգ Չառուշ, Հրայր, Վաղարշակ, Գեղամ Տէր Կարապետեան եւ վարդեմիսցի Մարգար վարժապետը» (Վարանդեան, էջ 140, 141)։ Ազգապատու, Գ. Հատոր, Հատուածներ՝ 3049, 3105, 3123; «Հանգիստ Տէր Ներսէս Եպսկ. Խարախանեանի», Արեւ, Ա. տարի, թիւ 28, 12 Յուլիս 1915; Հմայեակ Գրանեան, «Անհետացող Դէմք Մը Ներսէս Եպիսկոպոս Խարախանեան», Արեւ, թիւ 29, 14 Յուլիս 1915, էջ 2)։

44 Կ. Պոլսոյ մէջ, ՀԵԴ ունեցած է իր կենտրոնական կոմիտէն եւ երկրորդական կոմիտէները. կուսակցութեան լիազօր ներկայացուցիչը եղած է Յովհաննէս Իսաուֆեան (Երուսուֆեան (Վահանեան), որ Պոլիս դաջած է 1892ի վերջերը Երուսուֆեան՝ «Մեկը» ծածկանուանով, ՀԵԴ առաջին ուխտեալներու շարքէն էր, Նոր բաղադրեցի Ներսիսեան դպրոցը աւարտելէ եւ քանի մը տարուան ուսուցչութենէ յետոյ, Նուիրուած է ազատագրական շարժման 1896ի աշնան ստիպուած եղած է հեռանալ Պոլսէն, անցնել Ժընև, ապա՝ Ամերիկա, ուր մեծ զարկ տուած է կազմակերպական գործին։ Մեռած է 1920ին Լոզան, 68 տարեկանին։ Ան «Հմուտ ձեռքով» պատրաստած է նաեւ շարք մը «յանդուգմ ահաբեկիչներ, որոնք օր ցերեկով, քաղմամարդ փողոցներու մէջ կը զարմէին դաւաճանները եւ կ'ամհետամային։ Այդպէս 1895-ին մին միայն ետեւեւ սպանուեցան Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէ մահուան դատապարտուած առաջնակարգ հայազգի լրտես ու մատնիչներ, ոստիկան-կոմիտէր Հաճի Տիգրան, վիրաբոյժ Թիքիմեջեկ, կարգալոյծ վարդապետ Մամբրէ եւ ուրիշներ, որոնք օսմ. ոսկիներէն հրապտրուած, դարձրէին Լազրմ փաշայի հաւատարիմ գործակալներ եւ ամօր ձեռքը կը մատնէին ու քանտերու մէջ կը փոխեցնէին քուն յեղափոխական գործիչներուն հետ մահեւ քաղմաթիւ ամենեղներ...» (Վարանդեան, էջ 158)։

45 1908ին, Պոլսոյ մէջ, օր մը պատահաբար Թէքէեանին հանդիպելով, Հրանդ կը խոստովանէ, թէ՛ «ճիշդ է...։ Ես այն ատեն ալ հակառակ էի...։ Սխալ մըն էր կատարուեցաւ...»։

Գրականութեան պատմաբանի հայեացքով, Արփիարեան Հրանդը կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպ. «Նոր գրականութեան առաջին շրջանին մէջ, շատ համակրանք գրաւող հեղինակներէն մէկը եղաւ Մեղմու Կիւրճեան՝ Հրամի ծածկաւնումով ճանցցոյցով։ Երիտասարդ գրողը քանի մը տարիէ ի վեր ծառայեցաւ սկսած էր, երբ 1888-89-ին «Պանդուխտի Կեանքէն» նկարագրութիւններով մէկէնմէկ ճշմարտոր համ-

դիսացաւ: Հայերէն լեզուի այդ ուսուցիչը թէւ ֆրանսերէնի քիչ շատ հմուտ, բայց եւրոպական ազդեցութեան չենթարկուեցաւ, գործնապէս ցոյց տուաւ, թէ հմարատր է հայկական անարատ ոճով ալ գեղեցկօրէն գրել:

Քանի տարիէ ի վեր նոր երիտասարդութիւնը կը մտածէր, թէ Հայաստանի վիճակին բարորոքմանը համար Արեւմտեան Եւրոպայի վրայ մեր չափազանցօրէն յուսադրութիւնը, հայ ժողովուրդին մէջ օրէ օր կը տկարացնէ ինքնօգնութեան գաղափարը: Ժողովուրդը՝ այլեւր Լոնդոն ու Պոլիս յառած՝ օտարին գթութեանը կը սպասէր, առանց ինքը իր վրայ գրաւու: Հարկ էր ժողովուրդը ցնցել, ամոր իմացնել թէ թուրքէն բարեկարգութիւն պահանջուած պահուն, մենք ալ մեր ձեռքով գործադրելիք շատ բարեկարգութիւններ կրնայինք ունենալ: ...Հայաստան բշտառ էր, բայց երջամի՞չ էին Պոլիս ապրող հայաստանցիները. եւ միթէ պոլսեցիները ամոնց ցաւերը չէ՞ն կրնար ամոքել: «Մասիս» այս մտածածներովը տոգորուած, ուզեց որ Պոլիս ապրող հայաստանցի պանդուխտին՝ դարիպին՝ կեանքը իր ամբողջ իրականութեանը մէջ ցոյց տրուի արումտաւ հայ աշխարհին: Մեղքն Կիլոքնան Հայաստանէն եկած էր տղայութեանը, միշտ յարաբերութեան մէջ կը մնար պանդուխտներուն հետ, ուստի քաջատեղեակ էր անոնց կեանքին. զանազան միտքերու վրայ հրատարակած յօդուածներով ալ կրակոտ միտք մը փայլեցուցած ըլլալովը՝ «Մասիս»-ի խմբագրութիւնը զանկիւս էն ձեռնհաս գրագետը համարեց, հայ ժողովուրդը դարիպին բշտառութեան պատմութիւններովը տակն ու վրայ ընելու համար, հետեաքար իրմէ խմբորդ՝ աղէտատր կեանքի մը պատկերացումը մեծ գծերով: Հրանդ՝ «Մասիս» շարաքաթերթին 1888 Նոյեմբեր 28-ի թիւին մէջ երեսցոյց իր առաջին յօդուածը: ...այն Շաքաթ օրը որ այս առաջին Հրանդը պայթեցաւ, ...քառասուն հազար պոլսաբնակ պանդուխտները իմացան թէ իրենց համար խորհող մտքեր կան, իրենց համար փափախող սրտեր կան: Հարիպին ու պոլսեցին կը միամային:

...Իր աշխարհաքարը այն է որ հիմակ կը տիրապետէ իբր Պոլսոյ, ուստի եւ, Թուրքիոյ հայոց մատենագրական լեզուն: ...Պանդուխտներու կեանքէն յօդուածներու շարքը անշուշտ, լաւագոյն օրերու մէջ, հատոր մը պիտի կազմեն, իբրեւ Արեւմտեան հայոց տասնեւիւններորդ դարու վերջին գրական ու պատմական կեանքին յիշատակարաններէն մին: Այդ հատորը պիտի մնայ դասական գործ մը, եւ իր գեղարուեստական յատկութիւններովը միշտ պիտի կարդացուի» (*Արփիարեան, Պատմութիւն, էջ 128-130, 137-138*).

Արփիարեանի եւ Հրանդի յարաբերութիւններուն մասին Հարցին իրազեկ եւ ժամանակակից Զօպանեան կը վկայէ: «Մատնիչի խմբորդն գլխաւոր տարածիչներէն մին եւ ամոր ամենէն եռանդուն տարածիչը «Հրանդ»-ն էր, եւ ասի, ինծի համար, քաւական էր որպէսզի կասկած ունենայի այդ ամբաստանութեան լրջութեանը վրայ, որովհետեւ ասիք ունեցած էր շատ մօտէն ճանչնալու «Հրանդ»-ին նկարագիրը:

Երբեք չպիտի մոռնամ այդ գեղիկն ու ծիծաղելի մարդուկին հետ այդ օրը ունեցած տեսարանս: «Հայրենիք»-ով փարա՝ կը վաստկին կոր, կը գոչէր կասկարմիր եղած, ահագին փարա կը վաստկին կոր. յարձակինք իրենց վրայ. կտրերնք այդ թերթին վարկը որ խախտած է արդէն. «Մաղիկ»-ը «Հայրենիք»-ին տեղը պիտի բռնէ, եւ հազարատր քաժանորդներ պիտի ունենանք. քոլոր դաշնակցականները մեզի հետ պիտի ըլլան...: Մերծեցի այդ աղտոտ հաշիւին մարդը ըլլալ...

Այդ օրէն մէկ երկու ամիս յետոյ էր որ մատնիչի պատմութիւնը մէջտեղ նետուեցաւ: Հրանդ վերջին պահուն, վերջին վճ մը ունեցած էր Արփիարեանի հետ, լորճուկ խմորոյ մը աթիւ. ան կ'ուզէր որ «Հայրենիք»-ի մէջ ազդը տպեն սիֆիլիսի մասին գրքոյկի մը որուն հեղինակն էր Թիւթիւմճիէֆ լրտեսը: Արփիարեան մերժած էր հրա-

տարակել լրտեսի մը ազդը. ատկից շարքա մը յետոյ Հրանդ գրոյց հանցք թէ Թիւթիւնիճիճիմ միջոցով ձեռք ձգած է Արփիարեանի հարցաքննութեան թղթերը, որոնք կ'ապացուցանէին թէ Արփիարեան մատնած ըլլալ վ[ահրամ] Տատեանը, Տ[ոբթոյր] [Յարութիւն] Թրիւսեանը, եւ.:

Երբ իմացայ գրոյցը որ կը ձգուէր մրտտել Արփիարեանը, զգուսնելով բողոքեցի զայն հրապարակ հանողներուն դէմ: Հակառակ իր բոլոր թերութիւններուն, այդ մարդը մեր մէջ ամենէն նշանակալից դերերէն մէկը կատարած էր, Միացեալ Ընկերութեանց գլխաւոր հիմնադիրներէն մէկը եւ «Աշակ»-ի Հայկակը եղած էր, երեսփոխանական ժողովին մէջ էֆենտիներու կուսակցութեան դէմ յամրողն պայքար մղած էր, «Արեւիք»-ի եւ «Մասիս»-ի իր յօդուածներովը մեր մամուլը եւ իր մամուլը վերանորոգողներէն մէկն եղած էր, եւ՝ Շահնազարին հետ, հիմնողն էր «Հայրենիք»-ին, անհուն ցաւ զգացի երբ տեսայ որ մեր ժողովուրդը, աններելի դիւրահաւատութեամբ, քնական կը գտնէր որ քսան տարի իր քացարձակ համակրանքը վայելած ու այս բոլոր գործունէութիւնը կատարած մարդ մը գիտակից դաւաճան մը, վարժուած լրտես մը կրնար ըլլալ:

Յաւ զգացի որովհետեւ մտածեցի թէ մեր ժողովուրդը խորապէս ամբարոյյացած ըլլալու էր ուրեմն՝ քանի որ ամենէն սիրուած գործիչներէն մէկուն ոճրագործ մը ըլլալուն կարելիութիւնը մէկ օրէն եւ առանց դժուարութեան կ'ընդունէր: Յետոյ Արփիարեանին մերքին կեանքը գիտէի քաւական եւ ան հերիք էր այդ գրոյցը քանդելու համար. ժուկլալ ու պարզուկ կեանք մը կը վարէր, միշտ թափթփած հազուատներով, միշտ գրպանը պարապ, եւ իր միակ գուարճութիւնը, միակ հաճոյքը, միակ կիթըրը իր ազգային զրկեան գործունէութիւնն էր, որուն կը նուիրէր իր բոլոր ժամանակը: Ի՞նչպէս կարելի էր ասոնք համաձայնեցնել Նազիմ փաշայէն լեցուն ամսական մը առնող լրտեսի մը հեքիաթին հետ:

Ձրոյցը հանողները զայն կ'ուղղէին ոչ միայն Արփիարեանի անձին դէմ, այլ ամբողջ «Հայրենիք» լրագիրն դէմ, եւ միանշանակ ամբողջ Հնչակեան կուսակցութեան դէմ: Այդ միջոցին Հնչակեան կուսակցութիւնը միակ ազդեցիկն ու հռչակատուն էր Տաճկաստանի ինչպէս նաեւ Եւրոպայի մէջ, եւ մանաւանդ Պոլսոյ մէջ, Արփիարեան ճարպիկ, հմարածիտ ու ինքն ալ կուսակցամուլ, Պոլսոյ դաշնակցական վարիչները ամենէն աւելի մեղող մարդն էր. աղարտելով Արփիարեանը, կ'ուզէին կործանել նաեւ Հայրենիքը եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը («Դէմքեր, Արփիար Արփիարեան», *Անահիտ*, 1901, թիւ 2):

Դրօշակի խմբագրութեան գրած նամակին մէջ, Յուսուֆեան կը փորձէ ինքզինք եւ կուսակցութիւնը հեռու պահել Կիւրեան-Արփիարեան վէճէն. «...«Հայրենիք»-ը ամբողջապէս նոյնպէս այժմ մեզի դէմ զինուեցաւ եւ անոնց հետ դաշնակցեցաւ, կամեմալով Հայկակը փրկել ստոր դէմ տարածուած լուրերը մեր չարամտութեանը վերագրել: Կիւրեան-Արփիարի խնդիրն կ'ուզեն ուրիշ գոյն տալ եւ մեզ ալ մէջը խառնել, քայց մենք ամեն ջանք ըրինք մինչեւ վերջը թոյլ չտալ ոչ մի կերպով, որ ատոնք յաջողին իրենց չար նպատակին մէջ» (Դիւան, հատոր Ա., էջ 248-249): Դրօշակ հաստատած է, թէ՛ Կիւրեան (Հրանդ)՝ չէ՛ «պատկանած Պոլսի դաշնակցական ոչ մէկ խմբի եւ ո՛րն է մասնակցութիւն եւ հետեաքար պատասխանատուութիւն չէ ունեցած Դաշնակցութեան Պ. Կեդր. Կօմիտէի գործերուն մէջ» (Ճաւելուած Դրօշակի, 15 Դեկտեմբեր 1899, էջ 37):

Վկայակոչուած ալլազան բացասական կարծիքներէն դուրս, ուրիշ իր թրուի ըլլալ դաստիարակ-ուսուցիչ Մեկրեմ Կիւրեանը. «Դեռ զիմքը կը տեսնեմ դասարանէ մերս, իբր հաւատքի ու տառապանքի մարդկային արձան մը: Դեռ կը լսեմ իր ջերմեռանդ

ծայրը, որ կը պատգամէր ամենուա... Սեղանին դէմ կեցած իր պարզութեան եւ մաքրութեան մէջ, ծայրը խորումն եւ յուզումն մըրկավար, Մեքոն Կիլոմեան պանքեռն մըն էր ամբողջ, որուն դռները լայնօրէն կը քացուէին ու մենք սխրամբով կը դիտէինք սերունդներու կերտած մտաւոր յիշատակարանները»... (Հարկ է մատնանել ընել, թէ ներկայացուած Հատուածները՝ Հազիւ տասնմէկամեայ տղեկի մը կրած խոր տպաւորութիւնն են - Տ.Գ.- Եղուարդ Միմբէշեան, Զահակէրեմբը Ա. Հատոր, Հրատարակութիւն Թրքահայ Ուսուցչաց Միութեան, Ուսուցչաց Հիմնարկի, «Յակոբ Աբէյան տպարան», Իսթանպուլ, 1973, էջ 57-58):

46 Աւետիք Լալայեանց եղած է Կ. Պոլսոյ մէջ «Մանթաշեանի առեւտրական ներկայացուցիչը, ինչպէս նաեւ նոյն քաղաքին ՀՅԴԻ ներկայացուցիչ՝ Եւուսուֆեանի գործակիցներէն մէկը (Դիւան, Հատոր Ա., էջ 242):

47 ՀՅԴԻ Հետ Արփիարեանի յարաբերութեան մասին՝ Եւուսուֆեան 1 Հոկտեմբեր 1895 թուակի Նամակով, Կ. Պոլսէն կը տեղեկագրէ Դրօշակի խմբագրութեան «Հայկակը ալ չափ ու սահման անցաւ շնորհիւ Պոռնիկի, որի քրից բռնած արջու պէս պարածն ու Պոռնիկի շնորհիւ կրցաւ մերիմներէն յակամէ անուանէ ճամաշել: Մեր շատ գաղտնիքներ շնորհիւ Պոռնիկի, մոյմիսկ մեր Պարսկաստանի զինարանը Պոլսի հրապարակի վրայ է:

Չմայելով այս ամենում ժողովրդի մէջ «Հայրենիքեանմերոս» դէմ գայրոյթը ալ չափ ու սահման չունի. թերթերը կը պատռուին, կ'արգիլուին կարդալ եւ շատերը չեն կարդար ու չեն առներ» (Դիւան, Հատոր Ա., էջ 249):

Նամակագիրը՝ այս անգամ Մեկի ստորագրութեամբ, 22 Հոկտեմբեր 1895ին, կ'ամբողջացնէ իր տեղեկութիւնները. «Ամամօր Հայկակը հոս տարածած է իր ամը արդարացնելու համար (որովհետեւ ամբողջ Պոլսի վերջերս կը խօսէր, որ ինքը մատնիչ է): «Հայրենիք» լրագիրը ամբողջ շաբաթներով չէր կարդացուեր, կը պատռուէր եւ կ'ըսուէր, որ խմբագիրը, Արփիարեան մատնիչ է եւ շատ քաներ: Կ'ըսուէր միմիւսիս, որ Արփիարը իբրեւ լրտես դրուած է եղեր Օհանջի մօտ (եւ արդարեւ այս երկուքը միշտ միասին էին) եւ թէ մոյմ իսկ ցոյցը (Պապը Ալիի) կատարուած է Արփիարի դրդմամբ, որին ներշնչած եւ քաջալերած էր կառավարութիւնը եւ Նազըմը: Արփիարը իր մասին տարածուած լուրը վերագրեց Դաշնակցութեան, որ իբր թէ անոնք ուզած են զինքը Դաշնակցականը ընել, քայց ինքը չէ համաձայնած եւ մնացած է Հ[նչակեան], ուստի իրեն հետ Դաշնակցականները թշնամացած են եւ այդպիսի ծանր ամբաստանութիւններ տարածած են քաղաքի մէջ, որ կատարելապէս սուտ է: Շուն շանորդին շատ վարպետ է դիմացիմի թոյլ, տկար կողմը գտնել եւ իր գէմըր այն կողմը ուղղել եւ յաջողած էր այդ շինծու մեկնութիւններով Պոռնիկը համոզել, քրէն բռնած գործածել. չէք զարմանար, որ Հ[նչակեան]ները միմիւսիս իսկ պզտիկ յայտարարութիւնով փորձեցին արդարացնել Արփիարի՝ իր ամը եւ փրկել անոր պատիւը, քայց մոռնէ չաջողեցան: Ահա թէ ինչու Արփիարը զինած է եւ կը գրգռէ իր ափի մէջ գտնուած Հ[նչակեան]ները Դաշնակցականներու դէմ» (Յոյն, էջ 251):

48 Արփիարեան լաւագոյն տողեր ունի Շահնազարի ունեցած դերին մասին. «Մասիսին դադարմամբը, գրագետ երիտասարդութիւնը՝ անտուն անտեղ, անօրեան, անապաստան կը մնար: Գրականութիւնը չգիջաւ ասպնջակամութիւն խնդրել թերթ մը, որուն խմբագրապետը հանրային միտքը կը ջանար ստանդարտաւ մղել, հայ ժողովուրդը հեռու պահելու համար գաղափարական թռիչքներու փորձանքներն ուղե-

ղին ու սրտին տեղ՝ փորմ ու որովայնը, - մերուի բնապաշտ քացատրութեան: Եւ հայ ժողովուրդն ալ չէր համոզութեան կաշկանդուիլ որովայնասէր մամուլի մը ետեւէն, վասն զի մոր կեանքի մը արեւածաղկը կը նշողէր: Ժողովուրդը իր հաւատարմարժ մամուլին վերածննդեանը կ'ակնկալէր անձկակարօտ: Կը սպասէր մարդու մը, կը սպասէր թերթի մը: Մարդն ալ երեւցաւ, թերթն ալ: Մարդը՝ Յովհաննէս Շահնազարը, թերթը՝ Հայրենիքը:

Բանտներուն դռները այն ինչ կիսով մը բացուեցան 1891 Յունուար 5-ին, վերածնութեան թերթի մը ստեղծման գաղափարը կայծակեց Յովհաննէս Շահնազարի մտքին մէջ: Երիտասարդ օրէնսգէտը գտաւ *Արեւելքի* հիմնադիրներէն մին, որ դադրած *Մասիս* խմբագրութեանն ալ մասնակցած էր, եւ յետ կարճատեւ խորհրդակցութեան մը՝ որոշեց *Հայրենիք*ը գնել: Նոր *Հայրենիք*ը հրատարակուեցաւ 1891 Յունիս 13-25-ին:

Յովհաննէս Շահնազար Փարիզէն հինգ տարի առաջ Պոլիս վերադարձած էր, փաստարանի վկայականով: Շատ չանցած՝ իրեն կը յամճնուէր քաղաքացուար դատ մը, զոր օսմանեան կառավարութեան դէմ կը քանար Հիշ Պառոնը, սեփականատէր եւրոպական Թուրքիոյ երկարօրէիններուն: Հռչակատը եւրոպացիէն երիտասարդ հայ փաստաբանին ցոյց տրուած վստահութիւնը՝ գործի միջավայրերու ուշադրութիւնը անոր վրայ դարձուց, ու մեծկակ դատեր իրեն կը տրուէին: Եւ ահա յանկարծ Շահնազար խմբագրական ասպարէզին հետ կը փոխանակէր այն փաստաբանական ասպարէզը, որ ա՛յնքան շահաւետ ապագայով մը ապահովեալ էր:

Նորեկ խմբագիրը հետը մտնէ հազար ոսկիի դրամագլուխ մը կը տամէր, *Հայրենիք*ին յարատեւ յաջողութեանը իբր երաշխատրութիւն: Մինչեւ այդ ժամանակ՝ հայ մը թերթի արտօնատէր կը դառնար առանց ասպարէզ մը զոհելու. ո՛չ որ ալ այնքան անխոհեմ եղած էր իր անճնական կարեւոր մէկ գումարը յատկացնել հայեվար թերթ մը հրատարակելու:

Թէ գործ, թէ դրամ զոհող այդ եզակեան-երեսոյթ խմբագիրը միանգամայն անճնատրութիւն մըն էր, բարձրագոյն ուսումն ստացած: Թուրքիոյ հայոց օրագրութիւնը առաջին անգամն էր, որ հրատարակիչ մը կ'ունենար, համալսարանէ շրջանաւարտ:

Հրապարակագրի եւ գրագէտի հռչականուն համբաւով սպառնալիցում չէր, երբ Շահնազար կու գար օրագրութեան մէջ խիզախել, երբ քարեկամներէն ոմանք մի-այն կը յիշէին, թէ 1879-ին «Հէնց» ու «***» ծածկանունով կրակոտ քանի մը յօդուածներ հրատարակած էր Մշակին մէջ: Փարիզէն վերադարձին՝ Արեւելքին պզտիկ պատմութեանը տուած էր, կամ գնահատումներ, որոնք իրենց կարճաճօտութեանը մէջ էյց կու տային, թէ երիտասարդ գրագէտը «հասարակ տեղիք»-ներէ սարսափող մըն է, ու մինչեւ իսկ ըմբոստ մը, որ չի յարգեր «ամփիճեկի» համարուած «ճշմարտութիւնները»: Բայց այդ «գրեթէ անծանօթը» շատ պիտի չուշանար ինքզինքը ճանչցնել տալու: Իր ուժանակ պայթուցիկ գաղափարները ժողովուրդը կը սարսիւն, կը ցնցէին, մինչեւ, որ օր մը *Հայրենիք*ն ալ օղջ հանցեցին:

Իրաւաբանը մտնէ սիրող էր ընկերաբանական ուսումներու, զորս կը մշակէր, ինչպէս մտնէ քաղաքական տնտեսագիտութեան ալ, որուն ուսուցչի պաշտօնին կոչուեցաւ Կեղդոնական վարժարանը, եւ հոն հզօրապէս մպաստեց գաղափարամուտ երիտասարդութեան մը փթորումին կամ պայթումին: *Հայրենիք*ը Շահնազարի տնօրինութեամբ սքանչելապէս ընկերավարական թերթը եղաւ, ամօշյառածիր յառաջդիմութեան մոլորուած, որքան որ ներէր, կամ որքան չէր ներէր, - Թուրքիոյ գրաքննութիւնը: Յանդգամմիտ հրապարակագիրը մեր ընկերային եւ համայնին կեանքը ընկեր-

վարի ելքքտրավառ լոյսէն առաջնորդել ուզեց, ալ՝ բաւական համարելով իտասուն պլպլուն պատրոյգը, ազգին այքերը հաւկտրող:

Անկախ մտքով երիտասարդ գրողները՝ աղտոր գրականութեան սիրատարփներու մտատրական վերածնունդի գաղափարին մոփրոտած, որոնք բացն էին մնացեք, յորմէհետէ կիսամսեակ Մասիսը ալ չէր հրատարակուեք, այդ գրողները մորէն իրենց հոլարան մը գտան Հայրենիքի մէջ» (Արփիարեան, Պատմութիւն, էջ 181-184):

49 ՀՅԻ Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէէն սպառնազերք ուղարկուած էին Պոլսոյ Հայկական Հայրենիք, Արեւելք եւ Ճէրիտէ թերթերու խմբագրութեան՝ Հրատարակութեանէ անպայման դադրելու հրահանգով («Յ. Իւսուֆեանի նամակները «Դրօշակ»-ի խմբագրութեան», Դիւան, Հատոր Ա., [անստորագիր], 13 Հոկտ., էջ 250): Սպառնազերք Կ'ըսէր.-

«Կ. ՊՕԼՍԻ ԴԱՇԱԿԱ. ԿԵՂԻ. ԿՕՍԻՏԵԻ ՎՃԻՌՆ

Կեդրոնական Կոմիտէն իր երէկի միտին մէջ գրադելով ազգի սոյն տազմապալի վայրկեանին մայրաքաղաքիս հայ տրագրութեան ազգակործան ընթացքին քննութեամբ եւ

Նկատելով որ...տրագիրը մամուլի բարձր կոչումին չծառայելէ գատ, կառավարութեան ձեռքը ամարգ գործիք դարձած գոյութեամբ վնասակար կ'ըլլայ հայկական դատին.

Նկատելով որ...տրագիրը, առանց իր կարծիքը յայտնելու սուքանական քոլորովին ստայտղ պաշտօնական գեղացումներն ու թելադրուած յօդուածները հրատարակելով կը մոլորեցնէ ու կը խաբէ արիւնտոս հայ ժողովուրդը ու կը մպաստէ հայկական դատի խեղդուելուն.

Նկատելով որ...տրագրին գոյութիւնը արատ մըն է հայութեան ու իր ընթացքը դասամանութիւն է՝ Որոշեց.

ա. Վաղուրն սկսեալ անպայման դադարման դատապարտել ... տրագիրը:

բ. Մահով պատժել այն տնօրէններն ու խմբագիրներն, որոնք համարձակին մեր որոշումին հակառակիլ կամ կառավարութեան յանձնելով սոյն պաշտօնագիրը՝ անոր օգնութեան դիմել:

N.B. Պաշտօնագիրը կարդալէ վերջ՝ դրկել հետեւեալ հասցէին՝

L. Roole 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London»:

Եւ քանի որ Հայրենիքի խմբագրապետ Արփիարեան սոյն որոշումին չհամակերպելէ գատ՝ «մախ՝ ծաղրեց ու թշնամանեց այդ պաշտօնագիրը յղող յեղափոխական մարմինը. երկրորդ՝ յորդորեց միա երկու խմբագրութիւնները հետեւիլ իր ընթացքին. երրորդ՝ վերոյիշեալ պաշտօնագիրը շխրկեց ցոյց տրուած հասցէին, այլ հաղորդեց իսկոյն ոստիկանութեան:

Ուստի Կ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէն 23 Նոյեմբերի 115 մտին մէջ,

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան ջանադիր եղած է արգելք ըլլալ Դաշնակցութեան օմիտի մը որոշումներուն.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան խօսքով ու գործով թշնամանած է յեղափոխութիւնը յանձին Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէին.

Նկատելով որ Ա. Արփիարեան եւ ոչ մէկ մեղմացուցիչ պարագայ ունենալէ գատ, մէկէ աւելի ծամր յեղափոխական յանցանքներու մէջ ամբաստանուած է արդէն (Ա. Մատնիշի դէր կատարած է 1890-ի յեղափոխական գործիչներուն մկատմամբ: Բ. Սեպտեմբերի ծանօթ դէպքերուն ատեն Նազըմի դրոմամբ փորձած է եկեղեցիներն

ապաստանող հայերը դուրս չեկնելու յորդորել՝ ապստամբներ ցոյց տալու համար անոնք Եւրոպայի առջեւ. այդ մեղադրութիւնը կը ծանրանայ այն յարակից պարագաներով, որ նոյնիմաստ հայերէն յայտարարութիւններ ձգուած են Բերայի եկեղեցիին քակը լրտեսներու յատուկ մեքծաւոր սեննակէ մը: Գ. Պարագլուխ եղած է դասադիրներու խմբակի մը որ ոստիկանութեան խորհրդով եւ աջակցութեամբ ծանօթ յեղափոխական գործիչներ արքայութեւ կամ Եւրոպա խրկելով՝ կը ջանայ ջլատել Պօլսի յեղափոխական ուժերը):

Որոշեց անյապաղ ի գործ դնել 13 Նոյեմբերի պաշտօնագրին սպառնալիքը, մահուան պատժի ենթարկելով Ա. Արփիարեան, եւ վճռին գործադրութիւնը յամօնեց ՍԵՒ-ՍԱՐԻ ենթակոմիտէի անարեկիներուն» (Յաւելուած Դրօշակի, 15 Դեկտեմբեր 1890, էջ 28-29): տե՛ս նաեւ՝ Ծանօթ. 4:

- 50 «Մելիք» ստորագրութեամբ, 15 Նոյեմբեր 1895 թուակեր նամակը կը հաստատէ. «Երեկ «Արեւել» եւ «Ճէրիտէյ» չիրատարակուեցան եւ սպառնացորդը Լոնտոնի հասցէին ուղարկուած են քայց լիբ հայրենիքեանները համոզած են զիրենք, որ կարելութիւն տալու չէ. իրենց ալ ուղարկուած էր, քայց իրենք քնաւ կարելութիւն չտուին, ուստի եւ այսօր հրատարակուեցան յիշեալ թերթերը» (Դիւան, հատոր Ա., էջ 265):

- 51 Այս միտքը կը հաստատուի «Խոսքով» ստորագրութեամբ Պոլսէն գրուած 8 Նոյեմբեր 1895 թուակեր նամակով. «Տակաւին ժամանակ չէ Արփիարքի հարցաքննութիւնը հրատարակել: Կարող ենք մեր գործին դրանով վնասել. այժմ մենք արհամարհանքով պիտի վերաբերուինք, մինչեւ որ ժամանակը հասնի» (Դիւան, հատոր Ա., էջ 253): «Հարցաքննութեան պատճէնը՝ յարակից մանրամասնութիւններով, Արփիարեանի դատաւարութիւնը, Բ. ձերբակալութիւնը (9 Նոյ. 1890), ոստիկանութեան հարցաքննիչ պաշտօնեային հարցումները եւ Արփիարեանի պատասխանները, Արփիարեանի երկրորդ հարցաքննութիւնը (22 Նոյեմբեր 1890), երրորդ հարցաքննութիւնը (12 Դեկտեմբեր 1890), Կ. Պոլսի ՀԾԴ Կեդր. Կոմիտէի վճիռը, լրացուցիչ տեղեկագիրը, խմբագրութեան ծանօթագրութիւնները, եւն. տե՛ս՝ Յաւելուած Դրօշակի, 15 Դեկտեմբեր 1890, Նոյն, էջ 28-40:

52 Տե՛ս՝ Ծանօթ թիւ 44:

- 53 Ամէն տարի Օգոստոսի 19ին, պատշաճ հանդիսաւորութեամբ նշուած է սուլթան Ապտուլ Համիտ Բ-ի զահակալութեան տարեդարձը: Օրմանեան սրբազան կը պատմէ՝ թէ Խորէն Աւրղեան պատրիարքին «զաղապարն էր եղած կայսեր ծննդեան եւ զահակալութեան օրերը, մայր եկեղեցոյ մէջ շարակամով եւ ընթերցումով եւ անտարաճով մաղթանքներ կատարել՝ եկեղեցական եւ պաշտօնական եւ ժողովրդական դասերու մասնակցութեամբ, եւ յորդորական եւ մաղթողական քարոզով, որ հետզհետէ պարտադիր սովորութեան կարգն անցաւ» (Ազգապատմ., հատոր Գ., հատուած 2974):

- 54 Պոլսեցի Սարգիս Մինասեան, «Ազատորդի» ծածկանունով, եղած է Կեդրոնական վարժարանի մէջ՝ Բարկէն Սիւնիի ընկերակիցը Ան Նիւթական վոխ միջոցներով կը մեկնի ժընեւ. ուսանելու ընկերային գիտութիւններ Յուստիֆեան իր մասին կը յանձնարարէ. «Այս ամօր մենք է, շատ գառ, ազնիւ երիտասարդ մըն է, վերին աստիճանի աշխատասէր, ընդունակ, բարի, քայց քիչ մը թոյլ կամքի տէր եւ զուրկ մարտնչող հոգուց եւ ինքնուրոյն ինքիցատիւց: Այդ երիտասարդը կրնաք շահագործել: Ծեզ

պէտք էր թուրքահայ բարբառին ծանօթ մէկը, որ այդ բարբառով գրուած թղթակցութիւնները սրբագրէր. Սարգիսը ամենայն յաջողութեամբ կրնայ այդ ամել:....Բոլորովին վստահեցի է ամէն կողմէ եւ գաղտնապահ, մեր տեղական երկրորդական կոմիտեներէն մէկուն անդամն է: Եթէ այդ ամը քիչ մը աւելի համարձակութիւն, մարտնչող հոգի, քիչ մըն ալ ինքնիշատիւ ունենայ, կրնայ շատ օգտակար լինել» (*Դիւան, Հատոր Ա.*, էջ 242, 251):

Մինասեան Ժրնել անցնելէ ետք կը վարէ Դրօշակի «Թիւրքիոյ Շուրջը» բաժինը: «Թիւրքիոյ Շուրջը» յօդուածներուն առաջինը՝ լոյս տեսած է Դրօշակի 1 Յունիս 1896ին, էջ 111-112, իսկ վերջինը՝ 1 Դեկտեմբեր 1901ին, էջ 182-184: Այս յօդուածները թիւով երկու տասնեակէն աւելի են եւ անստորագիր:

55 *Մինասեան՝ «Թիւրքիոյ Շուրջը» յօդուածին մէջ կը գրէ. «Ինչպէս ամէն տարի, աս տարի ալ սուրբան Համիդի տարեդարձը պիտի տօնօի, քայց արտասովոր փառքով եւ շքով, զի ամոր օգոստափառ փատիշահութեան քառորդ դարու վեհապալման շրջանն է որ կը բոլոր:*

Կ'արժէ որ մեռելներն իսկ ողջնանաւ եւ իրենց մուրց հրճանքը խառնեն ատ հանդիսաւոր կօմէտիին, որ ամէն դարու ամենէն մեծ հեգմութիւնը եւ էն սարսափելի ժշատը պիտի ըլլայ քսան միլիօն ժողովուրդի մը գիտակցութեան:

...Սեմը, իբր հայեր, Համիդի տարեդարձին առթիւ, որուն շուրջ մեր վրայէն եւ սուրը մեր վզէն անպակաս չընէ արաիւր-մեր ծայնը եւս կուզենք լսելի ընել այս մեծաշուք օրին» (Դրօշակ, No 6, Օգոստոս 1900, էջ 92):

56 *Նոյն յօդուածին մէջ, Մինասեան կը շարունակէ. «Սա անսպասելի վայրագութիւնները (Սասունի Սպաղանք գիտի) կը կատարին շանճմունդ սուլդան Համիդի աշխարհաւոր արծաթամեակի եւ Օրմանեան պատրիարքին ոսկեհուտ ալպօմներու մէջ խանդաղատամօք ու անկեղծօրէն պատրաստած ուղեծրին մախըրքաց օրերը: Պիմելը եաշա՛, ծօ Համիդ» (Նոյն, էջ 93):*

«Պիմելը եաշա՛, Թրքերէն արտայայտութիւնը կը նշանակէ հազար կեցցէ՛: Մինասեան ալ իր առիթով ալ նման արտայայտութիւն մը գործածած է. «Զօ՛ք եաշա Համիդ»՝ «Շա՛տ ապրիւր Համիտ...» (Դրօշակ, No 7, Օգոստոս 1899, էջ 105):

57 *Արփիարեանի «Ասկաւապետ» ապրիլը եւ «Փիմի ըլլալու աստիճան»ին մէջ գտնուելով՝ սիրտ ճմլող նկարագրութեամբ կարելի է կարդալ Շահապի մենագրութեան մէջ, էջ 243-248: Զօպանեանի վկայութեամբ, Արփիարեան, «ծուժկալ կեանք մը կը վարէր, միշտ թափթփած հագուստներով, միշտ գրպանը պարապ» («Դէմբեր, Արփիար Արփիարեան», Անահիտ, 1901, Փետրուար, թիւ 2):*

Արփիարեանի զրպանի յուշատետրին մէջ՝ կը հանդիպինք հետեւեալ գրառումներուն. «Այքերս կը փակուին ամօթութենա՛...» «Գլուխս կը դառնայ ամօթութենէ, ու աչքերս կը կտրտին...» (Կառապինատ, Ա. տարի, 1810):

58 *Ֆրանսերէն Végétarien բառը երկու սենդականոնի տարբերակ ունի՝ ըստ Ֆրանսական ձեւին, միայն փոխարէն, անհատը կը սպառէ միայն կենդանական ծագումով սնունդեղէն՝ ինչպէս կաթ, կարագ, հաւկիթ, եւն. իսկ անդլիական ձեւին Համաձայն՝ միայն բուսական. այսինքն՝ պէտք է պարունակէ միայն բանջարեղէն, պտուղներ, հացահատիկ, կաղին, եւն.:*

59 «Իբր պարզ պատմագիր», Արփիարեան «Ժամանակակից Պատմութեան Էջեր» գրի առնելով, ներկայացուցած է «Կ. Պոլսոյ Պաշպանողական Վարչութիւնները», հետեւեալ շարքով.՝

«Ա. 1885-1887, Վարչութիւն Նուրեան Էֆէնտի, Նոր Կենտր., Ա. տարի, Թիւ 1, 1 Թուրուար 1898, էջ 3-7, «Բ. 1887-1889, Վարչութիւն Մազուտ Սիմոն Պէյի, Թիւ 3, 1 Փետրուար 1898, էջ 39-41, «Գ. 1889-1891, Վարչութիւն Պ. Սահակ Դազարոսեանի, Թիւ 3, 1 Փետրուար 1898, էջ 41-43 եւ Թիւ 5, 1 Մարտ 1898, էջ 68-74, «Դ. Թուրք 15ի Յոյսը Եւ Հետեւանքները», Թիւ 7, 1 Ապրիլ 1898, էջ 99-105, «Ե. 1889-1891, Վերադարձ Խորէն Աւրգեան Պատրիարքի, Թիւ 9, 1 Մայիս 1898, էջ 138-140, «Զ. 1890-1891, Դիվտատորութիւն Արիկ Էֆէնտի Ունենանի, Թիւ 10, 15 Մայիս 1898, էջ 148-150, «Է. Դիվտատորութիւն Արիկ Էֆէնտի Ունենանի, Թիւ 11, 1 Թուրք 1898, էջ 169-173, «Ը. 1891-1894, Երկրորդ Վարչութիւն Մազուտ Սիմոն Պէյի, Թիւ 12, 15 Թուրք 1898, էջ 186-188, «Թ. Երկրորդ Վարչութիւն Մազուտ Սիմոն Պէյի, Թիւ 13, 1 Թուրք 1898, էջ 198-203, «Ժ. 1891-1894, Պաշպանողական Վարչութեան Զննումը», Թիւ 15, 1 Օգոստոս 1898, էջ 231-234.

Որպէս վերջաբան՝ Արփիարեան թողածաշարքը կ'եզրափակէ հետեւեալ կերպ. «Այս ուրուագծին մականակ էր հայ ժողովուրդին ուշադրութիւնը հրաւիրել հետեւեալ երեսփոխանական ժողովին հաճութեամբը, պահպանողական ու բոքասէր պատրիարքներու եւ վարչութիւններու քացարձակ իշխանութեանը տակ մնաց, նոյն իսկ 1889-91ի ազատական վարչութիւնը հակաբոքական քաղաքականութեան հետեւող չէր այլ պարզապէս ուղղամիտ մարմին մը որ ուզեց ազգին շահերը օսմանեան օրէնքներով արդարութեամբ պաշտպանել։ Եւ սակայն այդ բոքասէր տասնամեայ պաշտօնավարութիւնը ճիշդ այն արդիւնքը տուաւ որոնք անհաճոյ էին եւ անպատեհ թէ՛ օսմանեան կառավարութեան, թէ՛ բոքասէր կոռակցութեան։ Յարութիւն պատրիարքով եւ Նուրեան Էֆենտիով 1885ին սկստած եւ Ալըզեան Խորէն պատրիարքով ու Մազուտ Սիմոն պէյով 1894ին վերջացած քաղաքականութիւնը հետեւեալ արդիւնքները տուաւ.

Ա. Օսմանեան իշխանութեան ատելի Երուսաղէմ քստորուած Խորիմեան Հայրիկը ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուեցաւ։

Բ. Սահմանադրութիւնը որուն ջնջումին կը հետամտէր կառավարութիւնը, եւ որ 91էն ի վեր դադարեալ դատապարտուած էր, վերակենդանացաւ։

Գ. Դռնէն 1891ին եւ ոչ իսկ իբր Կրօնական ժողովին անդամ վաւերացուող Իզմիրեան Մատթէոս եպիսկոպոսը Թիւրքիոյ Հայոց պատրիարք ընտրուեցաւ։

Դ. Դռնէն 1891ին եւ ոչ իսկ իբր Կրօնական ժողովին անդամ վաւերացուող Ալեքսանդր Գրիգորիս եպիսկոպոսը Կրօնական ժողովին ատենապետ ընտրուեցաւ, ու քիչ ետքն ալ Իլիլիկիոյ կաթողիկոս։

Ե. Օսմանեան կառավարութեան ծառայող հայ պաշտօնեաները պատրիարքարանի գործօն ժողովներէն վտարուեցան։

Զ. Ազգային իրաւունքները եւ առանձնաշնորհումները վերակենդանացան։

Է. Հայկական հարցը՝ որուն Երուսալի խնդիրներու օրակարգէն ջնջումին կը հետամտէր Դուռը, Երուսալի արեւելեան ամէնէն մեծ խնդիրը եղաւ, եւ Հայաստանի քարեկարգութիւններու ծրագիրը պատրաստուեցաւ երեք պետութիւններու պաշտպանութեամբ։» (Նոր Կենտր., Թիւ 15, 1 Օգոստոս 1898, էջ 234).

61 «Սուլտան Ալտիլ Համիտ իր հաստատումն բնակութիւնը հաստատած էր Երլտզի

ամարանոց պալատը, որուն գրեթէ կից էր Պէշիկթաշի Հայոց գերեզմանոցը, և սուլտանին աշքին անհաճոյ կու գայ գերեզմաններու տխուր տեսարանը, որուն տեղ կը բաղձար գտարձալի պարտէզ մը տեսնալ: Այս նպատակով պատրիարքէն խնդրուեցաւ որ գերեզմանոցի ոսկորները վերցուին, և գերեզմանը արքունիքին թողուի: Խնդիրը սկսած էր 1887 յունուար 15-ին, և մասնաւոր գիրքեր փոխանակուած էին արքունեաց նախարար Ղազի Օսման փաշայի և Յարութիւն (Վեհապետեան) պատրիարքի միջեւ:

Պատրիարքը կ'առաջարկէր իր կողմէն գերեզմանոցը պարտէզի փոխարկել՝ առանց ոսկորները շարժելու, և միանգամայն արտօնութիւն կը խնդրէ Բերայի գերեզմանոցին եկեղեցին վերաշինել և ճամբուն կողմը յաղտած մասին մէջ կալուածներ կառուցանել: Իսկ փաշան առաջին առաջարկը կը մերժէր, և վերջիններուն համար միջնորդել կը խոստանար, որովհետեւ խնդիրը արքունեաց հետ էր, պատրիարքը առանց միջնորդի ուղղակի կայսեր դիմելը յարմարագոյն տեսնուեցաւ:

...Պատրիարքին տարած գիրով կը քացատրուէր գերեզմանոցներու նոիրական նշանակութիւնը և գերեզմաններու ամձեռնմխելիութեան կանոնը, և պետական օրէնքով փոխանցումը և գրաւումէ ազատ ըլլալը, և ժողովուրդին կրօնական զգացմանց տագնապը, և կը խնդրուէր կայսերական գթասիրութեան շնորհը: Դիմումը իր յաջող ելքն ունեցաւ: Սուլտանը կը հրամայէ, որ գերեզմանոցին միայն պատերը վերցուին, և փոխանակ վանդակապատեր դրուին, քարեր և ոսկրներ՝ հող աւելցուելով՝ լաւ ծածկուին, ծառեր տնկուին, սեփականութիւնը Հայոց մնայ և մերթընդմերթ քահանաներ կարեւոր գալ և գերեզմանները օրհնել» (Օրմանեան, *Ազգապատմ.*, Գ. Հատոր, Բ. տպագրութիւն, Պէշիկթաշ, տպ. Սեւան, 1961, Հատուած 2981):

Հրապարակագիրի գրելով, նոյն դէպքին մանրամասնութիւնները կ'ամբողջացնէ Արփիարեան. «Պէշիկթաշի գերեզմանատան խնդիր մը ծագեցաւ 1887ի սկիզբները: Երլտզի պարտէզն ու քեօշը հետզհետէ աւելի կարեւորութիւն ստացած ըլլալով, 1865էն ի վեր ու և է թաղում արգիլուած էր արքայական զբօսավայրին մերձակայ հողերուն վրայ: Հիմա Երլտզը ոչ թէ զբօսատեղի մը այլ Սուլթանին մշտնջենական բնակարանն էր թէւ, սակայն տասը տարուան մէջ սուլթանը բնաւ չէր յիշած այդ մոռցուած հին մետելաստանը, երբ մէկէն ի մէկ 1887ին անոր գրաւումին շշուկը սկսաւ տարածուիլ: Սուլթանին ինքնաձիւն գաղափարն էր այդ խորհուրդը. ոչ ոք որոշ բան մը ըսելու կարող էր: Այդ յանկարծական պահանջումը երեւան կու գար Նուրեան Էֆէնտիքին օրովը ուսով և մեծկակ խաղի մը կ'սկսածը արթնաց մտքերու մէջ: Պէշիկթաշի անպէտ գերեզմանատան գրաւումով շիրիմներու անքոնաբարելիութեան սկզբունքը անգամ մը ջնջելէ յետոյ անկէ ետքը Բերայի գերեզմանատան յափշտակութիւնը հնարաւոր ընծայելու համար Նուրեան Էֆէնտիքի և Մապլէն Միշիքի Ղազի Օսման փաշայի միջեւ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կ'սակածուեցաւ:

Այդ Բերայի գերեզմանատունն ալ 1865էն ի վեր կը մնար լքեալ. Խրիմեանի Պատրիարքութեանը արտաքին գործերու նախարար Խալիլ Շերիֆ փաշա թէւ մտաբերեց պետական կալուածի վերածել հարկիւր հազար ոսկիներու արժէք ունեցող այդ լայնածաւալ հողը, սակայն ժողովրդային յուզումը պարտաւորեց նախարարը հրաժարիլ բաղձանքէն: Զինուորական իշխանութեան աշքերը միշտ յառած կը մնային զօ-

րանցները շրջապատուած, ռազմական գերագնացօրէն կարելու հողի մը վրայ ուրուն դէմը կը տարածուի Արեւեան դաշտը:

Բերայի գերեզմանատան գրաւումէն Նուրեան Էֆենտի կը յուսար քաղաքի շահեր որոնց մէջ պզտիկ տեղ մը չէր վիճակուած իբր փոխարինութիւն Բերայի եկեղեցիին կարելու գումարի մը «պարգեւ»ին յոսին. միայն խնամակալ Բերայի քաղին, Նուրեան Էֆենտի իր անկախ տրամադրութեան տակ պիտի ունենար այդ գումարին գործածութիւնը: Իսկ Ղազի Օսման փաշային ջերմագին քարեացակամութեան շնորհմբեր ակնկալելու ամէն իրաւունք պիտի վայելէր տակաւին «Մէճլիսէ»ի քարծրագոյն կարգերէն զուրկ պաշտօնեան:

Եթէ արդարեւ Սուլթանը «փափագ» յայտնած էր պարտեզի վերածուած տեսնել իր բնակարանին մօտ քայց աշքէն հեռու մեռելաստանը, այդ օրինակ փափագ մը պարզապէս «հրաման»ի քաղաքավարական հոմանիշը կրնար համարուիլ. ու անբաղաժադիտութեան վերջին խօսքն էր օսմանեան կայսրութեան միահեծան պետին, խնամութեան խալիֆային հրամանը «րայա»ներու ժողովքի մը հրապարակային վիճարանութեանն ու որոշումին վտանգներուն ենթարկել:

Այսպիսի դժուար պարագայի մը որ խելացի եւ ճշմարտապէս ազգասէր վարչապետ մը, թէեւ կառավարական պաշտօնեայ քայց իր կառավարութեան ալ անշահախնդիր ծառայող պարկեշտ պաշտօնեայ մը ըլլար, խնդիրը պիտի լուծէր անձայն ամշշուկ, պատրիարքական ու կաթողիկոսական շրջանակներուն մէջ:

Եթէ Սուլթանին փափաքին մերժողական պատասխան մը եկեղեցիին վերջնական էր, այդ պարտականութիւնը միայն պատրիարքը կրնար կատարել, «աղաչելով» Սուլթանը չվիրաւորել «պարզամիտ» ժողովրդին քարեպաշտական զգացումները. Սուլթան Համիտ քաական նրբամիտ էր ըմբռնելու համար «աղաչանք»ին ներքին նշանակութիւնը: Իսկ եթէ ազգային շահերը կը պարտաւորէին Պատրիարքարանը տեղի տալ, խնդիրը պէտք էր լուծել կաթողիկոսական քաջամիտ տնօրինութեամբ: Լոյկ կարգադրութիւն մը սակայն չէր կրնար նպաստել Նուրեան Էֆենտիին շահերուն, որոնց լիակատար յաջողութեան պայմանը ազգային «ահեղ ընդդիմադրութեան մը» ջախջախումին կատակերգութեան մէջ կը փնտռուէր: Շահախնդրական այս անձուկ ոտքով վարեց Նուրեան Էֆենտի Պէշկեքաշի գերեզմանատան հարցը: «Ահեղ ընդդիմադրութիւն մը ջախջախած ըլլալու պատիւը վայելելու համար հարկ էր նախ այդ ընդդիմադրութիւնը ստեղծել:

Նուրեան Էֆենտիին ամբողջ ռազմապարտութիւնը կայացաւ ժողովը շտաբեցնելու, զրգոյնելու մէջ: Կրօնական ու քաղաքական կրկնակի հանգամանքով այսքան կարելու խնդիր մը Ազգային ժողովին վերաքննութեանը կ'ենթարկուէր առանց վարչութեան կրօնական ու քաղաքական ժողովներուն համաձայն մէկ տեղեկագրին, որմէ երեսփոխանական մարմինը կարեւոր առաջնորդուի: Անգամ մը որ փոխանակ էջմիածին դիմելու վարչութիւնը Պալատ Ազգային ժողովին վճռին կ'ենթարկէր գերեզմանատան մը կրօնական հարցը, տարրական խոհեմութիւնը կը պահանջէր գոնէ նախապատուութիւնը տալ քաղաքական նկատումներու. ժողովը ընդհակառակը եկեղեցական Համագումարի մը կերպարանքը առաւ: Խրիմեան յայտարարեց թէ ինք պիտի չի թոյլատրէ գերեզմանատունը յանձնելու համար մինչեւ իսկ կաթողիկոսական հրաման մը գործարարութիւնը: - Կաթողիկոս նմ, գոչեց:

Ու Ղեւոնդեանց տօնախմբութիւնը, այդ փետրուարի 7 երեքշաբթի օրն իսկ, սրտերը յուզող պերճախօս առեմնարանութեան մը առիթ ընծայեց ապագայ կաթողիկոսին որ շատ չանցած զուլա պիտի կանգնէր գերեզմանոցը յանձնել փափաքող եպիսկոպոսական խմբակին. քայց այդ պահուն Ասարայի յիշատակները հրաբորբոր կը

խանդավառեին այն օրուան տաքուկ արեւին մէջ Պատրիարքարանին մեծ սրահը զինուորեալ երեսփոխաններուն սրտերը: Ու կը հրճուէր Նուրեան էֆէնտի այս բորբորումէն, բայց երբ ալ կարծեց թէ ընդդիմադրութիւնը իր ուզած աստիճանին հասած է՝ մէջ տեղը նետուեցաւ ահաբեկիչ սարսուռով մը հակառակորդները ամենատուրեան հարկադրելու:

- Եթէ գերեզմանատունը չի տար ազգին զուխը կրակ պիտի բախի, կրա՛կ, գոռաց...» (Արփիարեան, «Գ. Պոլսոյ Պաշտօնական Կարգութիւնները», Նոր Կեանք, Ա. տարի, Թիւ 1, 1 Յունուար 1898, էջ 6-7):

62 Նիւրթու Մաքիաւելլի (1489-1527) ծնած եւ մեռած է Ֆիրենցէ: Պետական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախօս, պատմաբան, բանաստեղծ, թատերագիր եւ քաղաքական ուղղմամբ հակառակ էր ինքնապաշտօնէն տեսարան: Յաւերթ կը յիշատակուի իր նշանաբանը՝ «Նպատակը՝ արդարացնէ միջոցները»:

63 «1890 յուլիս 15-ին, Վարդավառի դիմացի կիրակին, որ միանգամայն Տաճկաց Գուրպան պայրամին առաջին օրն էր, կանուխէն կը սկսին Գումգաբու հաւաքովի խումբ խումբ ազգայիններ, ընդհանրապէս զատառացիներ, եւ գաղտնի կուտակցութեան մը յարողներ, որ 1887 դեկտեմբերին ժընժի մէջ հրատարակուիլ սկսած Հնչակ ամսաթերթին ամուսնէն Հնչակեան կոչուիլ սկսած էին, եւ 1890 տարւոյ սկիզբէն մայրաքաղաքի մէջ ըմբոստ եւ յամդուցն ցոյցերու ձեռնարկող վարիչ մարմին կազմած էին: Այդ մարմինին համոզմամբ իբր թէ մայրաքաղաքի մէջ ցոյց մը՝ պիտի կարենար Եւրոպան միջամտելու եւ Թուրքիան գործելու բռնադատելու ուստի կ'որոշեն այդպիսի ցոյց մը կազմակերպել: Պահանջմագիր մը կը պատրաստեն ժողովուրդին մէջ ցրուելու, եւ կը խորհին զայն յուզումալից կերպով հրապարակ համել, եւ [խորտէն Աշըգեհան] պատրիարքին ձեռքով կայսեր ներկայացնել տալ: Յոյցին գործադրութեան յանձնարարին կ'առնեն՝ Յարութիւն Ծանկիւեան Վանքի եւ Համբարձում Պոյաճեան Հաճընցի. վերջին պահում՝ առաջինը կ'ըլլայ թէ պահանջմագիրը առաւօտեան ժամերգութեան ատեն եկեղեցւոյ մէջ կարդացողը, եւ թէ պատրիարքը մահուան սպառնալիքով եւ ատրոնակներու ցուցադրութեամբ դէպի կայսերական պալատը երթալու ստիպողը, մինչ երկրորդը ամբոխին մէջ դիտողի եւ հսկողի դեր կը վարէ:

Յայտնի է որ պատրիարքը չէր կրնար այս տեսակ պատրաստութեամբ կայսեր ներկայանալ, եւ կը ջանար գործին ձեւը փոխել եւ ամբոխը ցրուել, մինչեւ իսկ կը խոստանայ միւս օրը պաշտօնական այցելութեան առթիւ գրուածը տանիլ:

Այդ բոլոր ցոյցերու կարգին, կայսեր կողմէ մոփորած քուրաշիկ (սուլթանական կմիքի նկարը, որ կը խորհրդանշէ նոյնիմը՝ իշխանութիւնը - Տ.Գ.) վրայ կը խոյանար Ծանկիւեան, ու վար առնելով կը ջախսախէր:

Պատրիարքը ճարահատ եւ մահուան սպառնալիքին ներքեւ շուարած, բռնութեան հպատակելով տեղի կու տար, եւ ամբոխը հետը պատրիարքարանէ կը մեկնէր:

Ժխորը լսելուն վրայ՝ ոստիկանութիւնը տեղւոյն վրայ կը հասնէր, երբ արդէն պատրիարքն ու ամբոխը դէպի Քատըրկա յառաջացած էին, զնացքը հասած տեղը կը կեցնէ, եւ պատրիարքը յոյնի մը մերձակայ տունը կը տարուի, իրեն հետ Ծանկիւեանն ալ, որ պատրիարքին պաշտպանութեան դերը ստանձնած էր. ամբոխն 27 գլխաւորներ կը ձերբակալուէին, եւ նոյն տան մէջ հարցաքննութիւններ եւ հետազոտութիւններ կը սկսէին, որոնց կը մախազահէր Տէրվիշ փաշա՝ կայսեր յատուկ հրամանով, զի կայսրը նոյն պահուն պայրամի հանդիսական արարողութեանց մէջ կը

գտնուէր նոյն ժամայն, ոստիկանութեան նախարար Քեամիլ պէյը պաշտօնանկ կ'ըլլար, ժամանակին արթուն չգտնուելուն համար եւ դատաստանի կ'ենթարկուէր, եւ Նազըմ պէյ ամոր կը յաջորդէր:

Եկեղեցւոյ մէջ թուրք կարդացողը եւ *թուրքան* կոտորողը կը փնտռուէին, իբրեւ շարժումին պետերը, նոյնիսկ Շանկիլեանի առջեւ, որ համդարտօրէն մտած էր պատրիարքին մօտ, մինչեւ որ երկուքն ալ նոյն իսկ ինքն եղած ըլլալը պահանատեսներէն կը վկայուէր, եւ մա ալ ծերբակալութեան եւ հարցաքննութեան կ'ենթարկուէր պատեւրագնական ատենանի առջեւ եւ սպարապետի նախագահութեամբ:

Սաստիկ հետապնդութեամբ յառաջ կը տարուէր զինուորական ատենանին դատավարութիւնը, եւ Օգոստոս 8-ին վճիռը կը հրատարակուէր, որով Յարութիւն Շանկիլեան մահուան, եւ կայսերական ներմամբ ցկեանս բերդարգելութեան, եւ ուրիշ երեք անձեր 15 եւ հինգ ալ 5 տարուան բերդարգելութեան կը դատապարտուէին, 16 հոգի ալ անպարտ կ'արձակուէին» (*Ազգապատմութեան Գ. Հատոր, Հատուած 2947*).

Այս առումով, «Ազգային կենքի նոր շրջանը՝ որ 1879ին սկսած էր, կը յանգէր 1890 Յուլիս 15ին. Գում Գաբուի ցոյցը անցնալի մը վերջակէտն որ եւ ապագայի մը մեկնակէտը,- կը պատմադրէ Արփիարեան (*Արփիարեան, Պատմութիւն, էջ 177*).- Պատրիարքին թանձրամտութիւնը, եւ Ազգային Վարչութեան ատենապետին թերահաւատութիւնը ժողովրդային շարժումի մը հնարատրութեան մասին, անխուսափելի ըրին 1890 յուլիս 15ի ցոյցը: Գործնական յեղափոխութեան թոռականը քացուեցաւ այդ օրը Գում-Գաբու: Բարի՛ք մը թէ չարիք մը այդ ցոյցը» (*Արփիարեան, Յուլիս 15ի Ցոյցը եւ Հետեւեալները, Նոր Կեանք, Ա. տարի, Թիւ 7, 1 Ապրիլ 1898, էջ 90-102*).

Իսկ թէ ինչպէս որոշուած էր այդ ցոյցը՝ կը պատմէ՝ Ճանկիլեան. «Կ. Պոլսոյ Վարիչ Մարմնոյն ընկերները ճիշտ ժամուն մերկայ էին ժողովին: Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց որ ցոյցը տեղի ունենայ Գում Գաբուի Մայր եկեղեցւոյ եւ Պատրիարքարանի մէջ, Յուլիս 15 Կիրակի, Գուրպան Պայրամի առաջին օրը:

Հակառակ մեր երեք ընկերիս փափաքին, մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ խաղաղ ընել, ո՛չ թէ զինեալ. որոշուեցաւ պահանջմագիրով մը արդի վիճակը մեր մէկ ընկերոջ հետ Աշըգեանի միջոցաւ մերկայացնել Համիտին: Որոշուեցաւ որ ցոյցին գլխաւոր լիազօր ղեկավարները ըլլան երկու ընկերներ. ընկերներէն մին «Առաքելոց»ի ժամանակ պահանջմագիրը կարդայ Մայր Եկեղեցւոյ աագ խորանէն եւ միւս ընկերը Աշըգեանը առնելով Պալատ երթայ եւ պատրաստուած պահանջմագիրը մերկայացնէ, իբր Հնչակեան Կոռակցութեան մերկայացուցիչ: Յոյցին սկիզբէն մինչեւ վերջը ցուցարար ընկերները պիտի ենթարկուէին երկու գլխաւոր ղեկավար ընկերներու հրահանգներուն: Իսկ խան Ազատ, Մեղաւորեան, Սիմէն եւ Ռափայէլ չպիտի մասնակցէին ցոյցին, որպէսզի հակառակ պարագային եթէ ձեռքալալուէին, թուրք Կառավարութիւնը օտարաւստակ Հայերու մասնակցութեան տեղեակ չըլլար: Երկու ղեկավար ընկերները պէտք էր վիճակով ընտրէինք, որուն համար 15 վայրկեան դադար տրուեցաւ» (*Յ. Կ. Ճանկիլեան, Թիշատակներ Հայկական Զգնաժամէն, Ա. Հատոր, Գ. մաս, մատենաշար «Արարատ»ի Թիւ 34, տպարան «Արարատ», Պէյրուս, էջ 169-170*).

Մինչ, ցոյցին մասնակիցներէն՝ Տամատեան կը յուշագրէ. «1890ին, Մայիս ամսուան ընթացքին օսմանեան կառավարութիւնը Կարինի մէջ կը կատարէ բազմաթիւ ձեռքալարութիւններ: Կարմոյ հայերը տեղւոյն Հնչակեան մասնաճիւղին առաջնորդութեամբ բողոքի խաղաղ ցոյցեր կ'ազմակերպեցին: Յոյցին կը հետեւի Կարմոյ կոտորածը:

էրը Կարինի այս դէպքերուն լուրը կը հասնի Պոլիս, Հնչակեան մասնաճիւղը ի նշան բողոքի, կը կազմակերպէ 1890 Յուլիս 15ի (հին տոմար) Գում Գաբուի խաղաղ ցոյցը որ յետոյ կը վերածուի կատաղարական միջամտութեամբ արինոտ պատահարի: Այդ ցոյցին առթիւ կը ձեռքարկալուին Յարութիւն Շանկիւեան եւ ուրիշ մէկ քանի Հնչակեան ընկերներ: Գում Գաբու ցոյցէն ետք, Կ. Պոլսոյ Հնչակեան մասնաճիւղը կը կատարէ մէկ քանի ահաբեկչական գործողութիւններ» (Պ. Յ. Տեփոյան, *Տամատեանի Թերաւարտ Յուլազորութիւնը Միւրան Տամատեան (1863-1945), Ուստուածներ մատենաշար, Թիւ 1, Արեւի թերթ*, Գահիրէ, 1956, էջ 40):

64 Կ. Պոլսոյ պատրիարք՝ 1888էն-1894:

65 Կ. Պոլսոյ Խորհրդական Մարմնի պատուիրակի հանգամանքով, Արքիարեանի տեսակցութիւնը՝ Գում Գաբուի ցոյցին առթիւ, Խորէն Աշղեան պատրիարքին հետ, տեղի ունեցած է Զալաթիոյ Ազգային խորհրդարանը, 1890 Յուլիս 10ին (Նոր Կեանք, Ատարի, Թիւ 5, 1 Մարտ 1898, էջ 74):

66 Այս մասին Ալփոյանեան ալ կ'ակնարկէ՝ թէ «Արքիար յաճախ իր անձնական տեսակէտներուն համաձայն պատմութիւն շարայարելու տկարութիւնը ունի» (Ալփոյանեան, *Մենա Ձերպ*, էջ 105):

67 1887ին արդէն կազմուած էր եւ կը գործէր Պոլսոյ անանուն կազմակերպութիւնը, որուն Վարիչ Մարմինն անգամներն էին՝ Մուրատ (Համարաձու Պոյանեան), սեռաստացի Գրիգոր Անպարեան, սեռաստացի Մարգար Մոմեան, արաբկիրցի Գրիգոր Ալիքալան, Յարութիւն Զաքրեան, տիւրիկցի Յակոբ Սրապեան, Երուսաղ Պոյանեան: Անոնք Մարտէլլի մէջ Հիմնուած Մկրտիչ Փորթուզաբեանի ղեկաւ շարենասիրական Միութեան ծրագրին եւ գործունէութեան համակիր եղած են, առանց այդ միութեան մէջ մասնաճիւղը դառնալու: Գործունէութեամբ տարածած են Փորթուզաբեանի հրատարակած *Արմենիան* եւ ալլ գրքայինները (Ճանկիւեան, *Յիշատակներ, Մասն Ա. եւ Բ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 108-112, 115-126*): Աւելի ետք Վարիչ Մարմինի անգամներուն վրայ կ'աւելնան՝ Միւրան Տամատեան պոլսեցի, մշեցի Արշակ Հալկունի, մշեցի Մարգար Վարժապետ, Յակոբ Գազանեան եւ Գրիգոր Տէր Բաղտասարեանց (Նոյն, էջ 129):

«Արքիար Արքիարեան, Լեւոն Բաշալեան եւ իրենց քանի մը գաղափարակիցներ իրենց տրամադրութեան ներքեւ ունէին եօթանասուն ոսկիի չափ դրամ:

Վարիչ Մարմնոյն յառաջդիմութիւնն ի նկատի ունենալով, մեզ հետ համաձայնութեան մը գալու կամ միամալու փափար մը յայտնուեցաւ իրենց կողմէ, եւ մենք շատ սիրով եւ ուրախութեամբ լսեցինք իրենց առաջարկը. ոչ թէ միութեան տեսակէտով միայն, այլ մտաւոր տեսակէտով մեզմէ շատ բարձր էին եւ մենք արդէն պէտք կը զգայինք այդ կարգի ոյժերու:

Բանակցութեան սկստեցաւ քայց ցաւօք սրտի պէտք է ըսել թէ այդ բանակցութիւններն արդիւնատր ելքի մը չյանգեցան: Արքիարեանի խումբը անիլի պահպանողական ըլլալով, պայման կը դնէր միութենէն վերջ իրենց տոած հրահանգներով գործել, առաջարկ որ անիլի դիւանագիտական կերպով խնդիրը կարգադրելու կը միտէր: Զանի որ Հայաստանի մէկ ծայրէն միւր արիւն կը հոսէր, քանի որ հարստահարութիւններն օր ըստ օրէ կը շատնային որոշ եւ սիսդեմաբիթ կերպով, եւ վերջապէս՝ քանի որ մենք Յեղափոխական Կազմակերպութիւն մ'էինք, քնակամաբար չպիտի կարենայինք խումբին առաջարկն ընդունիլ, եւ ստիպուած էինք բանակցութեան վերջ

տալ: Բանակցութեան խզումէն վերջ դիմեցին Խրիմեանին իբր միջնորդ: Խրիմեան
ալ նոյնը ըսած էր ինչ որ մենք ըսած էինք» (*Յոյն, էջ 126-136*).

*Սակայն, եթէ Արփիարեանի խմբակին հետ միութիւն չի գոյանար, անդին՝ «1890 թ., «Հնչակ»-ի խմբագրութեան կողմէ դրկուած պատուիրակներու հետ՝ Բանկալքի մէջ, շատ ապահով տեղ մը, երկու ամիս քանակցելէ ետք, Կազմակերպութիւնը, Պոլսոյ եւ գաղաթներու՝ Սեբաստիոյ, Վանի եւ Մուշի իր մասնաճիւղերով, Հնչակեան Կուսակցութեան դրօշին տակ կը մտնէ՝ Հնչակեան անունը կրելով» (Հանկուլեան, մասն Գ., էջ 5-8). Այնուհետեւ՝ «Հնչակեան կուսակցութիւնը կը հաստատուի Պոլսոյ մէջ շուտով տարածուելու երկրին ներսերը: Եւ բոլոր ամջատ շարժումները կը միացուին Հնչակեան կուսակցութեան եւ անմիջապէս պրոպականդ կատարելու համար ընկերներ ծամբայ կը հանուին զանազան ուղղութիւններով: Տամատեան այս յեղափոխական շրջանակին մէջ առաջնորդող կարկառուն դէմքերէն մէկը եղաւ» (*Տեփոյեան, էջ 40*).*

68 «Իր՝ [Տամատեանի] քանտէ արձակուիլը 1894 Մայիսի վերջերը, մօտաւորապէս կը զուգադիպէր իր ձերբակալութեան տարելիցին: Որչափ որ Սուլթանական ներդառնով ազատ արձակուած, բոլոր կառավարութեան եւ ոստիկանութեան աչքին ան դարձած էր փուշ մը: Միա կողմէ իր անակնկալ կերպով քանտէ ազատումը ոճանց մտքին մէջ կասկածներու տեղի տուած էր: Իսկապէս կարելի չէր քացի ի քաց տամիքներու վրայ յայտարարել այն պարագաներն ու դարձումաքները, որոնց արդիւնքն էր իր ներման արժանանալը Սուլթանին կողմէ» (*Տեփոյեան, էջ 91-92*).

69 «Պօլսի Հնչակեան վարչութիւնը 1895 թականի (այստեղ երկուութիւն մը կայ Արփիարեանի Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամակցութեան թուականին շուրջ. Տամատեան կը վկայէ թէ՝ «1894ին երբ քանտէն կ'ազատուէի զարմանքով Կ. Պոլսոյ Հնչակեան վարչութեան անդամ գտալ զինքը» - Տ.Գ.) սկզբին իբր անդամ հրապիրտով է Արփիար Արփիարեանին: Պօլսի Հնչակեան մասնաճիւղին չէր կարող յայտնի չլինել Արփիարեանի անցեալից գոնէ երկու փաստ- յեղափոխական պատրուակով Կովկասից վերցրած որոշ գումարի կլանումը եւ նրա նշանաւոր Մեղայագիրը: Եթէ այստեանդեմ մասնաճիւղը դիմում է արդէն արատաւորուած անճանաւորութեան աջակցութեան, դա պարզ ցոյց է տալիս, թէ որքան ստորացել էր արդէն այդ ժամանակ հնչակեան գործիչների բարոյական մակարդակը եւ թէ որքան քիչ պահանջներ էր դնում Հնչակեան մասնաճիւղը իր պատասխանատու գործիչների նկատմամբ: Հնչակեան Կեդրոնի ասելով՝ Արփիար Արփիարեանը անյայտ պատճառներով յաջողել է ներս սպրդել Կ. Պօլսի Հնչակեան վարչութեան մէջ եւ դառնալ նրա անդամ եւ նա Կեդրոնը, խստիւ բողոքել է, այդ կամայական ընդունելութեան դէմ, իմանալով Արփիարեանի անցեալը, որպէս նաեւ ամենքին արդէն յայտնի լինելով մի քանի գծեր նրա այդ անցեալից» (*Հնչակեան Կուսակցութեան Բարոյական Միջնորդը, Յուլիոս Դոնաթի, 15 Ապրիլ, 1899, էջ 3*).

70 Այս մասին կարդալ Գառնիկ Ստեփանեան, *Արփիար Արփիարեան, Հայկական ՍՄԻ ԳԱ Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1955, էջ 78-214, 255-284; նաեւ՝ Նոյնի՝ «Արփիար Արփիարեան», Հայ Նոր Գրականութեան Պատմութիւն, Հատոր չորրորդ, էջ 374-405.*

71 «Կեդրոնին անյայտ պատճառներով ներս սպրդած, իր կեղոտտ անցեալով յայտնի Արփիարը Լոնտօն է գալիս: ...Լրտես, յեղափոխական դրամ կլանող, մատմիչ, հեղինակ նշանաւոր Մեղայագիր, Արփիարը ընդունում է Կեդրոնի մէջ եւ համարտւում է ընկեր:

Կեդրոն մտնելով, Արփիարը սկսում է ինտրիգներ սարքել, Կեդրոնը իմանում է այդ ինտրիգների մասին. ինչ միջոցներով – լրտեսներ կարգելով, եւ ու՞մ – Հնչակեան կուսակցութեան Ձէյրունի («Ընդհանուր Ներկայացուցիչ») Աղասուն եւ Ձէյրունի Ընդհանուր Հրամանատար Ապահին:

Սրանից յետոյ Արփիարեանը արտաքսում է Հնչակեան կուսակցութիւնից, եւ վճռագրի տակ ստորագրած ենք տեսնում իմիջի այլոց մասն Տամատեանի, Աղասու եւ Ապահի անունները» («Հնչակեան կուսակցութեան Բարոյական Միջոցառում», *Յաւելուած Դրօշակի*, 15 Ապրիլ, 1899, էջ 4):

72 «Նորակազմ Կեդրոնի դեռ սկզբի օրերին, վարչութեան մէջ մնացել էին միայն երեք ընկեր, որոնք իրար չարգելուց ու չհաւատալուց շարունակ տեղի էր ունենում անհամաձայնութիւն եւ մոյնիսկ կոիւներ...Որքան զգելի էր տեսնել, թէ ինչպէս Կտլօղեանը (Սուրեն Սուրենեան) կեղծ բռնուցք էր քարծրացնում Արփիարեանի վրայ եւ հայտնոյում, Տամատեանին խաբելու համար...

Տամատեանի դեռ չգծտուած ժամանակ, դեկտեմբեր 20-25, մի քանի անգամ Արփիարեան քերեց մամակներ եւ Կտլօղեանից փսիսալէն աղաչում էր ստորագրել Վ...Գ..., իսկ ինքը ստորագրել էր Լ...Բ... Կտլօղեանը առաջին անգամին իբր դիմադրում էր այդ խարդախութեան, քայց Արփիարեանի եզիտութիւնը յաղթող համոյիսացաւ:

Տամատեանը այս ամէնը տեսնում էր ու լռում...Երկար համբերելուց յետոյ՝ տեղի ունեցաւ անպատիւ կռիւր, որոյ պատճառաւ քրեց Արփիարեանի երեսին եւ հետացաւ» («Հայ Յեղափոխութեան Տեցերը», ստորագրած՝ Սօսի Գուգարեան եւ ընկերներ, Թուուցիկ թիւ 11, Պարիզ, 30 Ապրիլ 1897, *Յաւելուած Դրօշակի*, 15 Նոյեմբեր 1899, էջ 17):

Տեփոյեան եղելութիւնը կը ներկայացնէ Հետեւեալ կերպ՝ «Տամատեան կեդրոնէն հրաժարած՝ մտած էր բողոքողի դերին մէջ: Ան այս դիրքին մէջ մնաց Լոնտոն դեռ վեց-եօթը ամիսներ, որմէ յետոյ կը պատրաստուէր մեկնիլ Ամերիկա երբ Եզիպտոսէն ստացաւ հրապիրագիրն ըր ընդի. ժողովի, որ պիտի գումարուէր 1898ի սկիզբները Աղեքսանդրիա, կեդրոնի անդամներուն կարգադրութեամբ քանի որ Արփիար ալ այդ միջոցին Եզիպտոս կը գտնուէր: Այս ընդի. ժողովին շարժանքներէն մին ալ ըստ երևոյթին քննել էր Արփիարի եւ Տամատեանի միջեւ գծտութեան խնդիրը:

Տամատեան իրազեկ կուսակցութեան մէջ անցած դարձածներուն, յոյս չունէր համաձայնութեան յանգելու իր ընկերներուն հետ, քայց առիթ չտալու համար, որ Արփիար արդարացուի եւ ինքը մերկայացուի իբր փախուստ տուող կուսակցութեան քարծրագոյն ժողովին առջեւ, 1897ի վերջերը մեկնեցաւ Լոնտոնէն եւ հասաւ Աղեքսանդրիա:

Ընդհանուր ժողովը քացուեցաւ Աղեքսանդրիա, Ատոմ Ալաւմեանի տան մէջ: Նախանական մէկ քանի միատերէ յետոյ Արփիար առաջարկ մը մերկայացուց թէ ըստ որում ժողովը խիստ ծանրակշիռ եւ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող որոշումներ պիտի քուտարէ, պէտք է ժողովականները քացարձակ գաղտնապահութեան երդում ընեն: Տամատեան ըսաւ, եթէ այդ երդումը Հնչակեան կուսակցութեան հաւատարմութեան եւ անոր գաղտնիքները թշնամիին եւ կամ կուսակցութենէն դուրս գտնուող շրջանակներու յայտնելու համար է, մենք ամէն մէկերմիս այդ երդումը ըրած ենք կուսակցութեան մէջ մեր մտած օրէն իսկ, եթէ երդումին նպատակն է որեւէ որոշումի մը պարագային արգիլել որ փոքրամասնութեան մէջ մնացող անդամ մը կարենայ հասցնել իր բողոքի ձայնը կուսակցութեան մասնաժողովներուն, այդ պարագային այսպիսի երդում մը դաւադրական բնոյթ մը կ'ունենայ: Պատգամաւորները բոլորն

ալ միաբերան ճշդեցիմ, որ ժողովին զաղտնիքները որեւէ պարագայի մէջ պետք չէ յայտնաբերուին նոյնիսկ մասնաժողովներուն կամ մասնաճիւղերուն ոչ իսկ իբրեւ քողոք կամ լուսաբանութիւն:

Այս մեկնաբանութիւնը շնորհունեց Տամատեան եւ մախընտրեց մեկնիլ ժողովասրահէն քան երդումով կաշկանդել իր ազատութիւնը քանի որ ինք արդէն իրազեկ եղած էր ժողովին մէջ տիրող մթնոլորտին: Իսկ Արփիար այդ երդումի ձեւակերպութիւնը մէջտեղ մետելով հասած էր Տամատեանը ժողովէն հեռացնելու իր նպատակին:

...Ընդհանուր ժողովին երկու կարեւոր որոշումները...կը քանային կուսակցութեան եւ Տամատեանի տեսակէտներուն միջեւ լայն խրամատ մը, որով Տամատեան ինքզինքն յայտարարեց կուսակցութենէն հրաժարած» (*Տեփոյեան*, էջ 121-123):

73 *Յարութիւն Թիւրքեան - երկաթուղիներու վարչութեան պաշտօնեայ, որ Թէքէեանի, Արփիար ու Փիլիկ Արփիարեաններու հետ նոյն յարկաբաժինը կը բնակէր: Թիւրքեան օգնած էր Արփիարեանի՝ Լուսաբերի խմբագրապետութենէն վտարուած շրջանին, մինչեւ որ ան կրկին վերադարձած էր իր պաշտօնին (Վ. Թ., «Ճշմարտութիւնը» Գ. Արսէն Սրկաթին Համար», Արեւ, 13 Մարտ 1943):*

ARPIAR ARPIARIAN: THE VICTIM OF IDEOLOGY (Summary)

DIKRAN KEVORKIAN

The renowned Armenian publicist and writer, Arpiar Arpiarian, the forerunner of the Realist School in Western Armenian literature, has been a controversial figure in Armenian party political life. He was the target of one unreported, plus three reported assassination attempts. The last of these attempts was unfortunately successful, bringing to an end the restless life of this talented personality.

Dikran Kevorkian tries to shed additional light on Arpiarian's life by publishing the conclusion of an original work by Mihran Damadian, a leader of the Armenian national-liberation movement in the late nineteenth-early twentieth century, and annotating this piece through the use of all the evidence available on these assassination attempts. Kevorkian makes excessive use of the existing sources on the Armenian national-liberation movement in the late nineteenth century, relations among the various Armenian parties active at the time, as well as the relationship between Eastern and Western Armenians living in the very active Armenian community of Constantinople.

Արփիար Արփիարեանի մահարձանը

